

KÜLÖNLENYOMAT A SZÁZADOK 1967. ÉVI 6. SZÁMÁBÓL

GALÁNTAI JÓZSEF

OSZTRÁK—MAGYAR EGYEZKEDÉS. 1865—1867.

Budapest

1967

TANULMÁNYOK

Honf. Társaság
Tanulmánykötetében
Bp. 1970 dec 4
János J.

Galántai József:

Osztrák—magyar egyezkedés 1865—1867

Az osztrák—magyar kiegyezés évszázados fordulóján szembeötlő, hogy a közép- és délkelet-európai kis népek s hazánk szempontjából is oly fontos ezen eseményről újabb, a mai ember szemléletét kielégítő *monografikus* feldolgozások nem jelentek meg s elavult régebbiek is csak egyes vonatkozásairól állanak rendelkezésre. Másrészt kétségtelen, hogy szinte minden régebbi vagy újabb munka, mely a fél évszázadon át fennállott dualista Monarchia történetével átfogóan vagy történetének egyes részkérdéseivel foglalkozik, a kiegyezés problémáját így vagy úgy érinti és értelmezi. Némi leegyszerűsítéssel, de talán alig túlozva azt mondhatnók, hogy a történetírás még az utóbbi évtizedekben is inkább csak *értékeli* a kiegyezést, mint *ábrázolja*.

Az évszázados történeti esemény monografikus feldolgozásainak hosszú késedelmére többé-kevésbé indokolt magyarázatot találhatunk többet is. A monografikus feldolgozásokhoz általában történeti távlat kell, aminek terjedelme igen viszonylagos. Egyes esetekben néhány év is elegendő, máskor egy évszázad sem. A kiegyezés — mint a félévszázadon át fennállott dualizmus nyitánya és megalapozása — e rendszer idején természetszerűleg nem válthatott „történetivé”. Megítélése a dualista birodalom mindkét felében azonnal élénk politikai viták és összecsapások tárgya lett, s a kiegyezés értelmezése körüli politikai harcok — különösen a századfordulótól — mind élesebbé és hevesebbé váltak. Az akkoriban készült feldolgozások magukon viselik e körülmények bélyegét: a kiegyezés különböző megítélésében, a dualista rendszer fenntartásában, átalakításában vagy megbuktatásában érdekelt elmentéses politikák tükröződtek. S bár a kiegyezés rendszere a dualista Monarchia összeomlásával végérvényesen történetivé vált, a kiegyezés problémája most a birodalom bukásának okai, méginkább az eziránti „felelősség” körüli talán még szenvedélyesebb politikai viták keretében vetődött fel, és ez a tárgyalási mód a külföldi — különösen az osztrák — történetírásban még napjainkban is kísért. A bécsi egyetem magyar származású — időközben elhunyt — tanárának, J. Miskolczynak 1959-ben megjelent „Magyarország a Habsburg-Monarchiában” c. könyvét a kiadó a borító címlapon a következő szavakkal ajánlja: „Melyik nép vétkes a Habsburg-Monarchia lerombolásában? Ezt a kérdést, melyet a politika minduntalan felvet, kutatja (ti. a szerző — G. J.) egész terjedelmében.”¹

¹ „Welches Volk trägt Schuld an der Zerstörung der Habsburger-Monarchie? Diese Frage, von der Politik oft und oft aufgeworfen, wird in ihrem vollen Umfang erforscht . . .” (J. Miskolczy: Ungarn in der Habsburger-Monarchie. Wien-München, Verlag Herold).

A kiegyezés monografikus feldolgozásainak késedelmében jelentős szerepe van annak is, hogy e kérdés ilyen igényű megközelítése a történetírói szakszerűség szempontjából igen nehéz. A XIX. század végén jelentős történetírók, akik ezen esemény egyes oldalaival foglalkoztak, és nagyon jól tisztában voltak munkáik fogyatékoságaival, a részletes és alapos feldolgozás későbbi lehetőségeiről is igen szkeptikusan nyilatkoztak, amit legalábbis a történetírás eddigi eredményei még nem cáfoltak meg teljesen. A maga korának egyik legjelentősebb magyar liberális történetírója, Beksics Gusztáv a kiegyezés egy részkérdésével foglalkozó történeti munkájában írta 1883-ban: „A kiegyezés történetének megírására még nem érkezett el az idő. Sőt azt hiszem, a kiegyezés történetének részleteit s az események háttérét később sem fogja apróra kifesthetni a történetírás. Akkor sem, midőn a források már hozzáférhetőek lesznek.” Az események háttérére vonatkozó részletek ugyanis — vélte Beksics — nem lettek rögzítve oly módon, hogy a történész számára később kielégítő forrást képezhetnének.² De Beksics ekkor még számított a 60-as évek politikai vezető embereinek későbbi emlékirataira. Hasonlóan vélekedett a kiegyezés kulisszatitkainak egyik legalaposabb ismerője — de e „titkoknak” csak csekély mértékben feltárója — Falk Miksa is. 1892-ben, éppen 25 évvel a kiegyezés után írta: „Ezen kiegyezés éveken át tartó tárgyalásoknak volt eredménye, melyeknek hiteles története még teljesen megírva nincsen és egyhamar nem is lesz megírható, mert egyfelől vannak tekintetek, melyek ez idő szerint még a legfüggetlenebb író tollát is megbénítják, másfelől az anyag sincsen még teljesen együtt.”³ A neves osztrák történetíró, H. Friedjung, aki a századforduló korában a 60-as évek osztrák történelmének legkiválóbb szakértője volt, Beksicséhez hasonló szkepszissel vélekedett. 1896-ban befejezett nagy művének megírásakor ő már lemondott az emlékiratokról is. „A modern Ausztria vezető politikusai közül némelyek megrajzolták azt a szerepet, amelyet hazájuk sorsában játszottak, de a lényeges dolgokról hallgatnak mindannyian.” Mivel Friedjung e hallgatást azzal magyarázta, hogy nem kívánják feltárni az uralkodói elhatározásokban formát kapó politika összetevőit, s tudatosan úgy jelentetik meg Ferenc József császárt, mint „homályba burkolt alakot”, a részletkérdések tisztázását az utókortól várta.⁴

Beksics és Friedjung történetírói tevékenysége óta rendkívül megnövekedett a kiegyezés korára vonatkozó hozzáférhető forrásanyag mennyisége, melynek feldolgozása még jelentős részben feladat. Az elvégzendő munka során alapvető fontosságú a bécsi politika számos, még mindig ismeretlen *részletének* feldolgozása. Ennek hiánya igen nagy nehézséget okoz azoknak, akik a kiegyezés nagy problémáján belül a magyar politika szálait s részleteit bogozzák. Beksics nem alaptalanul állapította meg a kiegyezés vonatkozásában, hogy „a magyar politika csak a bécsinek ismerete mellett érthető meg teljesen”.⁵ Emellett a feljegyzések hiánya itt még nagyobb mértékben fennáll, hiszen a kiegyezésbe torkolló magyar politika fontos faktorai — a különböző liberális irányzatok — az állami adminisztráció kötelékein kívül állottak, s

² *Beksics Gusztáv*: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Második, javított és bővített kiadás. Bpest. 1883. 219. l.

³ *Falk Miksa*: Kor és jellemrajzok. Bpest. 1903. 241—242. l.

⁴ *Friedjung Henrik*: Harc a német hegemoniáért. Bpest. 1902 (az ötödik német nyelvű kiadás fordítása). I. köt. 258. l.

⁵ *Beksics*: i. m. 219. l.

ugyanakkor legjelentősebb politikusai — pl. Deák és Andrássy — nem vezettek naplót vagy rendszeres feljegyzést.⁶

Az osztrák—magyar kiegyezés története kutatásának ezen körülményei fokozottan utasítanak a levéltárakban rendelkezésre álló még kellően fel nem dolgozott forrásanyagok maximális kihasználására. E tanulmány elsősorban két forrás csoport feldolgozásával kíván hozzájárulni a kiegyezésbe torkolló hosszú folyamat *befejező* szakaszának, a kiegyezés *közvetlen előzményeinek* történeti rekonstruálásához. A hazai és külföldi történetírás alig fordított figyelmet a kiegyezésnél fontos szerepet játszó, Bécsben székelő Magyar Kancellária 1865—66. évi iratanyagaira.⁷ Hasonló a helyzet az 1865—68. évi magyar országgyűlés könnyebben hozzáférhető, de igen terjedelmes kiadott tárgyalási irataival is.⁸

A kancellária iratanyagának központi jelentősége nem igényel különösebb fejtegetést. A bécsi kormányzat magyarországi politikája e kormányzáskor keresztül változott át kormányzati realitássá. Ezért a bécsi Magyar Kancellária a hivatalos Bécs magyar politikájának legtapinthatóbb útőere, melynek lüktetése a fennmaradt iratanyagból rekonstruálható. Másrészt a kancelláriába futottak be a helytartó helyzetjelentései az ország állapotáról, valamint információi a különböző ügyekről. Így ezen iratanyag feldolgozása a kiegyezés közvetlen előzményeiről az eddiginél konkrétebb történeti kép alkotására nyújt lehetőséget. Indokolást kíván a magyar országgyűlési iratok jelentősége, hiszen később, a dualizmus korában aligha tekinthetők az országgyűlési tárgyalások a magyarországi politikai élet tükörképének. Talán éppen ez a magyarázata annak, hogy különösen az újabb történeti munkákban csak igen halványan jelenik meg a magyar országgyűlés kiegyezéskori szerepe. Pedig a magyar országgyűlés összehívása körüli 1865-ös küzdelmekben, majd az országgyűlés 1866. évi vitáiban meglehetősen hűen tükröződnek — gyakran a részletekig — a kiegyezés magyar politikájának összetevői és motívumai.

*

A polgári forradalom Közép-Európa feudális társadalmi és politikai rendjét a XIX. század derekának évtizedei során forgatta fel és alkotta újjá olyannyira, hogy ezzel megteremtette itt is a polgári társadalmat.

⁶ Ezt a hiányt Deákot illetően csak részben pótolhatta Kónyi munkája (*Kónyi Manó: Deák beszédei*. I—VI. köt. 1. kiad. 1882—1898; 2., bővített kiadás 1903), mely Deák beszédein és írásain túlmenően tartalmazza Lónyai, Csengeri, Gorove, Horváth Boldizsár, Tisza Kálmán stb. naplószerű feljegyzéseit. Ezek sok támpontot nyújtanak Deák és általában a magyar liberálisok politikájának megítéléséhez. Ami Andrássyt illeti, Wertheimer 3 kötetes monográfiája (Gróf Andrássy Gyula élete és kora. Bpest. 1910) a naplószerű feljegyzés hiányát egyáltalában nem pótolja, és sajnos ugyanezt kell megállapítani a budapesti Országos Levéltárban őrzött Andrássy-család irattárával kapcsolatban is, mely Andrássy levelezésének és iratainak csak töredékeit tartalmazza.

⁷ E terjedelmes, rendezett iratanyag a budapesti Országos Levéltárban (rövidítve, a további jelzetekben: O. L.) kutatható. Az iratok túlnyomó részben magyar, kisebb részben német nyelvűek. Az állag törzsszáma: D—185.

⁸ A kiadatlan iratok az Országos Levéltárban találhatóak az „Országgyűlési Levéltár” gyűjteményében. A kiadottak megtalálhatóak: „Az 1865 dec. 10-dikére hirdetett Országgyűlés Nyomtatványai” cím alatti kötetsorozatokban. Mind a képviselőház, mind a főrendiház iratai három-három sorozatban: 1. Napló (az ülések gyorsírói feljegyzése), 2. Irományok (az üléseken előterjesztett iratok), 3. Jegyzőkönyv (az egyes ülések tárgyjának rövid rögzítése). Legfontosabbak a képviselőházi Napló és Iromány kötetek.

E közép-európai polgári forradalom kiemelkedő eseményei a forradalmi 48-as és 49-es esztendőben zajlottak le, de a forradalom sem időben, sem eseményeiben nem korlátozódott egyetlen — bármily döntő jelentőségű — esztendőre éppúgy, ahogy a korábbi angol vagy francia forradalom sem. A nagy átalakulás, melynek a Habsburg-birodalomban kezdete és csúcspontja is az 1848-as, illetve 49-es esztendő, itt sem szűkölt egy vagy két évre, s az 50-es és 60-as évek válságsorozatai és kísérletei után lényegében csak az 1867-es esztendő eseményeivel zárult le. „Ausztriában — állapította meg Lenin — a polgári demokratikus forradalom 1848-cal kezdődött és 1867-tel fejeződött be.”⁹

A Habsburg-Monarchián belül lezajló polgári forradalmat befejező 1867-es esztendő egyik legfontosabb eseménye a birodalom két legerősebb nemzete közti kiegyezés. A forradalom 1867-es befejezése nem azonosítható egyszerűen az osztrák—magyar kiegyezés mozzanatával, hanem magába foglalja mindazokat az egyéb társadalmi és politikai változásokat és folyamatokat is, melyek a birodalomban erre az esztendőre sűrűsödve — részben valamivel előbb, részben valamivel utóbb — a 60-as években végbementek. De a kiegyezés mindezekkel a folyamatokkal és változásokkal oly szervesen összekapcsolódik, hogy a forradalom lezárásának központi mozzanataként tekinthető. Így módon az osztrák—magyar kiegyezés a közép-európai polgári forradalom s mindenekelőtt a Habsburg-Monarchián belüli polgári forradalom összefüggéseiben jelenik meg.

Az 1848-as forradalmak bukása után még több mint 10 éven át, körülbelül az 1859—61-es évek eseményeinek zárulásáig nyitott kérdés volt, hogy a közép-európai polgári forradalom — és azon belül a Habsburg-Monarchiában lezajló forradalom — végül is milyen úton oldja meg a polgári rend megteremtését: a feudális alaposabb eltörlésével, avagy igen jelentős feudális maradványok megőrzésével. Amíg ez a kérdés nyitott volt, addig az is, hogyan oldja meg a forradalom a nemzeti kérdések komplexumát, s megmarad-e a Habsburg-Monarchia, avagy felbomlik. A 60-as évek középső esztendeiben a kompromisszumos tendencia annyira túlsúlyra került, hogy a polgári átalakulás menetét meghatározta. A Habsburg-Monarchiában e kompromisszum első jelentős — bár fennállásának négy éve alatt stabillá soha nem vált — átmeneti eredménye az 1861-ben kialakult ún. februári, schmerlingi alkotmányos rendszer volt, amelyet két éves egyezkedési periódus (1865—66) után a forradalmat lezáró, félévszázadon át fennálló 67-es rendszer követett.

Az osztrák—magyar kiegyezés története tehát tág értelemben magában foglalja a közép-európai polgári forradalom — különösen a Habsburg-Monarchiában lezajló forradalom — kompromisszumba torkolló egész menetét. A kiegyezés előtörténete szűkebb, speciális értelemben — s e tanulmánynak ez a tárgya — nem más, mint a Habsburg-Monarchia 1861-ben kialakított schmerlingi rendszerének — amely a polgári és a feudális egyfajta kompromisszumát és a centralizmust jelentette — átalakulása a 67-es rendszerré, amely a polgári és a feudális másfajta kompromisszumát és a dualizmust képviselte.

A marxizmus, mely a polgári forradalomban a polgári és feudális bármely fajtájú kompromisszumával szemben a feudális gyökeres kiirtását képviseli, és ezért *elvileg* még a polgáriból viszonylag igen sokat megvalósító kompro-

⁹ Lenin Művei 20. köt. Bpest, Szikra. 1955. 417. 1.

misszumos megoldást is elveti a radikális javára, egyáltalán nem közömbös a kompromisszum különböző irányzatainak harcában, különösen ha a radikális megoldások ideje elmúlt. Hiszen ekkor arról van szó, hogy a polgári társadalom a feudális maradványok korlátai közt viszonylag mégis szabadabban és gyorsabban fejlődik, avagy lehetetlenül lelassul és zsákutcába torkollik. Oly kérdés ez, amely a proletariátus harcának feltételei szempontjából egyáltalán nem közömbös.

A Monarchia 1861-ben kialakított „alkotmányos” rendszere furcsa képet mutatott. A „német centralizmus chartája — amint Charmatz nevezi — nem helyezte az alkotmányosságot Ausztriában szilárd alapra. Bármennyire is csalóka volt külsőleg, csak korlátozta és leplezte az abszolutizmust, de nem írtotta ki minden formájában.”¹⁰ Figyelemreméltó, hogy a schmerlingi alkotmány rendkívül szűk bázisát mai méltatásaiban is jelzik. Hugo Hantsch az ausztriai centralista bürokrácia és a liberális nagypolgárság kompromisszumaként fogja fel.¹¹ Az új alkotmány tehát szűk bázisra épült Ausztriában is. Ehhez járult még, hogy centralista jellege miatt visszautasításra talált azokban a tartományi gyűlésekben, amelyekben az osztrák-német centralizmus-sal ellentétes erők érdekeinek képviselője volt túlsúlyban. Így nemcsak a magyar országgyűlésben, de az erdélyi, a horvátországi és a velencei tartománygyűlésekben is. Később a csehek és a lengyelek is szembefordultak a centralista alkotmánnyal. Így az egész birodalomnak szánt alkotmány ténylegesen még a „szűkebb” Reichsrat-ban képviselt birodalmi részekben sem funkcionált. Több tartományban — különösképpen Magyarországon — csekély módosítással az abszolutisztikus kormányzás folytatódott.

A korlátozott alkotmányosság a birodalom egyik részén s az abszolutizmus a másikon, oly ellentmondást szült, mely huzamosabb időn át nem volt fenntartható. Ezt az ellentmondást Schmerling azokban a tartományokban, ahol az összetétel erre lehetőséget adott, a „divide et impera” elv alkalmazásával akarta feloldani oly módon, hogy az engedetlen nemzetiséggel szemben annak ellenfeleit bátorítja, s amikor a talaj már kellően előkészített, ezek javára a tartománygyűlés választói rendszerét megváltoztatja, és a választást az őt támogató nemzetiség javára befolyásolja. Ez a módszer Erdélyben sikerrel járt, ahol a nemzetiségi összetétel különösképpen lehetőséget adott a „divide et impera” elv Schmerling számára eredményes alkalmazására. 1863-ban az így létrehozott erdélyi országgyűlés elfogadta a februári alkotmányt, és követeket küldött a bécsi Reichsrat-ba. Bár Schmerling hasonló módszerekkel kívánt eredményt elérni Magyarországon is, egyelőre itt ő maga sem látott kilátást a sikerre. Amellett Schmerling kétes értékű győzelmét Erdélyben ellensúlyozta az a kudarc is, amely a csehekkel és lengyelekkel érte: a cseh képviselők, majd a lengyelek is, akik kezdetben részt vettek, később kivonultak a birodalmi tanácsból.

Pedig éppen ebben az időben a német kérdés alakulása miatt egyre sürgetőbbé vált Ausztria számára a belpolitikai konszolidáció. Hiszen az egész schmerlingi rendszer a legszorosabban összefüggött azzal a külpolitikai céllal, hogy a centralizált szerkezetű és belsőleg megszilárdult Ausztria megszerzi a

¹⁰ R. Charmatz: Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1907. Leipzig. 1909. I. köt. 49. és 5. l.

¹¹ Hugo Hantsch: Die Nationalitätenfrage im alten Österreich. Wien-München. 1953. 51. l.

tetni kezdett. Az ebbeli érdekeltségnek habár csak magán körökben történt nyilvánulásait jóformán mindenütt, vagy legalább túlnyomólag a békülékenység szelleme, vagyis az ország törvényes jogainak és érdekeinek az összbirodalom érdekével méltányos összhangzásba hozása szükségességének érzete látszott átlengeni . . . A fenebb említett körülmények azon hiedelemre jogosítanak, miszerint a nagy többség mérsékletes higgadsága a mindenestre kisebbségben álló tulzók eszméin győzedelmeskedni fog.”¹⁶

Az oktrojálásokról 1865 elején Schmerling letett, de a választások Csehországban, Galíciában és Erdélyben alkalmazott *divide et impera* módszeréről nem. Erre mutat az, hogy a kancellár megkerülve a helytartót — aki e módszerrel ellenezte és a magyar hegemonia alapján állott — közvetlenül a főispánokhoz fordult 1865. január 30-i keltezésű körlevelében. Ebben azt kéri, hogy szigorúan bizalmasan, minden tanácskozás mellőzésével *saját nézetét* nyilvánítsa, hogyan gondolja a választást lebonyolító központi megyei választóbizottmány alakítását, és különösen nyilatkozzék arról, hogyan lehetne a választókerületeket a kormánypolitika szempontjából előnyösebben felosztani. Itt félreérthetetlenül a megosztás módszeréről volt szó: „Több, kivált vegyes nemzetiségű megyékben a képviselői választó-kerületek nem a népesség számának helyes arányára tekintettel osztattak fel.”¹⁷ Nyilvánvaló, hogy az Ausztriában hirhedtté vált Schmerlingi „Wahlkreisgeometrie”¹⁸ bevezetését tervezték. A főispánok, illetve megyei kormányzók azonban nem akarták megérteni a kancellár szándékait, és csupán ketten javasoltak változást a választókerületi beosztáson, de ezek sem nemzetiségi, hanem vallási, illetve kormányzati szempontból.¹⁹ A kancellária elégedetlenül összegezte a befutott válaszokat: „Az itt fekvő 41 megyekormányzói jelentésből sajnálattal lehet tapasztalni, miszerint ezen megyei kormányzók túlnyomó nagy része a fennforgó fontos tárgy tekintetében nem látszanak a politikai kormányzati elvek azon színvonalán lenni, melyet az ügy s annak nagy hordereje utókövetkezményeiben szükségképpen ezen megyei kormányzóknál föltételez.”²⁰ Valószínűleg Pálffy-nak nem kis szerepe volt abban, hogy a főispánok „félreértették” a kancellár intencióit. A helytartó számos alkalmat találhatott arra, hogy a megosztó politika szellemében a nemzetiségekre támaszkodni akaró kormányzat szándékait keresztezze. Erre utal egy példa: az aradi főispán egyik beszédében a nemzetiségi kérdéstről Schmerlingi szellemben beszélt. Erre a helytartó nyomban figyelmeztette, hogy kijelentése „oly értelmezésre is nyújthat alkalmat, mely a nemzetiségi igények kielégítésére nézve a méltányosság, a meglévő viszonyok és még a lehetőség korlátain túl levő reményekre és várakozásra is jogosulást foglalna magában.”²¹

Ha az oktrojálás és a választási eljárás tekintetében volt is eltérés a bécsi kormány és a magyarországi végrehajtó apparátus vezetői között, abban a tekintetben, hogy minden ellenzéki megnyilvánulást vaskézrel letörjének, teljes egység volt. Különösképpen arra vigyáztak, hogy a politikai élet fel-

¹⁶ D—185. 561/1865.

¹⁷ D—185. 115/1865.

¹⁸ Lásd E. Priester: Kurze Geschichte Österreichs. II. köt. Wien. 1949. 416. l.

¹⁹ A befutott válaszokat lásd D—185 116/1865; 120—123/1865; 134—140/1865; 143—150/1865; 153/1865; 156—159/1865; 171—176/1865; 189/1865; 196—198/1865; 202—203/1865; 215, 234, 239, 242, 267/1865.

²⁰ D—185 115/1865.

²¹ D—185 93/1865.

élenkülése mozgásba ne hozza az „alsóbb” rétegeket. A helytartót, a volt zsandárparancsnokot itt nem kellett biztatni. Február 16-án utasítást küldött a főispánoknak: „Biztos forrásból merített értesülesem szerint, az ország több részében már most is mutatkoznak az ellenzék részéről előidézett választási mozgalmak, melyek valószínűleg a közösség kevésbé művelt osztályára is kiterjesztetni céloztatnak . . . Ily választási mozgalmak . . . egyáltalán nem tűrhetők . . . A tisztikart, különösen pedig a szolgabírókat bizalmas úton ugyan, de hathatósan utasítani szíveskedjék, miszerint a lehető legnagyobb eréllyel oda működjenek, hogy a községekben a nép alsóbb osztályához tartozó választók körében . . . választási fondorlatok mindjárt kezdetben határozottan visszautasíttassanak.” A helytartó március 26-án utasítást kér a kancellártól, miként járjon el a Hont megyében tervezett ellenzéki tanácskozásokkal szemben. A maga részéről el akarja tiltani, különösképpen azért, mert „ezen mozgalmakban oly egyének is vehetnének részt, melyek választási joggal felruházva nincsenek”. A kancellár azt válaszolja, hogy engedélyezze a Hont megyei magánjellegű tanácskozásokat, de amennyiben az „nyilvános politikai tevékenység jellemét ölténé magára, különösen pedig az alsóbb néposztály bevonása által nem szabados gyűléssé alakíttatni szándékoltnék, annak érellyes megakadályozása” szükséges.²²

Mivel az élenkülő politikai életet szűk korlátok közt akarta tartani, a sajtó szigorú ellenőrzése 1865 tavaszán a kormányzat egyik fő gondjává vált. Január 27-én Pálffy helytartó amellet foglalt állást, hogy az 1852-es sajtótörvényt — esetleg némi kiegészítéssel — hagyják érvényben, de semmiképpen se vezessék be a Lajtán túl érvényben levő liberálisabb 1862-est.²³ Pálffy vállalta azt a nevetséges és komisz szerepet, hogy gyakran sajtóeljárást indított olyan esetekben is, amikor hazai lapok bécsi lapok cikkeit átvették. Ezek a cikkek a 62-es törvény szerint legálisak voltak Bécsben, de az 52-es szerint tiltottak Pesten. Pénzügyi és adóügyi kérdésekben sem lehetett a pesti lapokban a bécsi mintájára írni.²⁴ Február elején Pálffy szigorú sajtóügyi utasítást ad ki beosztottjainak, amiről a kancellárt értesíti: „Az ország minden sajtó közegét újra oda utasítottam, hogy nem csak most, hanem az egész átmeneti korszak alatt a sajtót szigorúan ellenőrizzék; kiemelve azonban határozottan, hogy a kiegyenlítésre váró ügyek nyugodt, szenvedélytelen tárgyalását, mely szándékos mellékcélok nélkül a viszonyok észszerű felvilágosítására szolgál — ne akadályozzák.”²⁵ A sajtó kordában tartása a helytartó és a kancellár iratváltásának állandó témája. „Választási izgatásokat hírlapok útján — írja Pálffy március 12-én — aggályosoknak s mellőzendőknek kell tekintenem . . . Szükségesnek tartom, hogy a hírlapok a követválasztási izgatásokban már most meggátoltassanak.”²⁶ Május 27-én írja: „Nem mulaszthatom el különösen kiemelni több megyekormányzónak abbéli javallatát, miszerint a közvélemény alakulására nagy befolyással bíró sajtó irányában mindenesetre nagyobb vigyázatot s szigort kellene gyakorolni, mint 1861-ben.” Ehhez a fejtegetéshez hozzáfűzi a maga javaslatát is: „Az országgyűlés anélkül, hogy annak egybehívása szükségtelenül hónapokkal előbb meghirdettetnék, a törvény szerinti lehető legrövidebb idő alatt mintegy meglepőleg hivatnék

²² D—185 335/1865.

²³ D—185 118/1865.

²⁴ D—185 9/1865.

²⁵ D—185 95/1865.

²⁶ D—185 336/1865.

köréből Lustkandl lépett fel ezzel 1863-ban megjelent könyvében (*Das Ungarisch-Oesterreichische Staatsrecht*). Lustkandl az 1861-es országgyűlés Deák által szerkesztett birodalmi alkotmányt elutasító feliratait azon az alapon támadta, hogy azok — szerinte — kiforgatják a régi magyar törvényeket, melyekkel pedig a birodalmi alkotmány nem ellentétes. Deák a Budapesti Szemle I. füzetében — majd később önállóan is — megjelent tanulmányában válaszolt, és védte az 1861-es feliratok állításait.⁴² Deák munkája körül nagy vita folyt, de Bécsben sem mindenütt talált elutasításra. Az osztrák liberális körökben nem csekély hatása volt és alaposan megtépázta Schmerling magyar politikájának egész elvi alapvetését. Schmerling magyar politikájának oppozíciója az osztrák liberálisok táborában, az alkotmánypártban is egyre erősödött. Az alkotmánypártban egyre több híve lett a dualisztikus alapon megvalósuló kiegyezkedésnek.

Schmerling magyar politikájának mind élesebb ausztriai bírálatát most azzal hátrította el, hogy nincs más lehetőség, mivel a magyar álláspont mereven ragaszkodik 48-hoz és semmiféle egyéb megoldást nem fogad el. Így célt érni csak az ő módszereivel lehet. Ebben a helyzetben jelent meg a Deák által tollbamondott cikk a Pesti Naplóban („húsvéti cikk”), illetve az ugyancsak általa diktált cikkek a bécsi Debatteban („májusi program”). Ezekben konkrét javaslatot tett az osztrák—magyar kiegyezés kompromisszumos megoldására. Schmerling, akinek pozíciója ekkorra már fent és lent olyannyira meggyengült, bukott emberré vált. Az osztrák—magyar viszony fordulatát nem Deák cikkei indították el. Deák felismerte a fordulatot, és rögtön nyújtotta programját. A fordulat a bécsi politikában következett be, mégpedig a német kérdés alakulása folytán. Halász Imre helyesen állapította meg: „Csakis a »nagy német« program bukásának, az évszázados német császári politika vereségének volt következménye, hogy 1865-ben velünk ismét szóba állottak.”⁴³

⁴² Az utóbbi években megjelent munkákban és tankönyvekben is elterjedt az a téves megállapítás, hogy Lustkandl a „Verwirkungstheorie”-t képviselte. Ezért érdemes hosszabban idézni Deák erre vonatkozó megjegyzését: „Ha L. úr azok közé tartoznék, kik Magyarország ellenében az alkotmány-vesztés elméletét állítják fel, s nem tagadják ugyan, hogy Magyarországnak volt alkotmányos önállása, voltak törvényes jogai, hanem azt mondják, hogy a nemzet azokat elvesztette s többé vissza nem követelheti: nem felelünk volna munkájára, mert azzal, a ki a törvényes jog ellenében a fegyverre hivatkozik, mint jog-alapra, vitatkozni nem lehet. De L. úr nem osztja e nézetet, s munkája kezdetén tiltakozik az alkotmány-vesztés elmélete ellen. Azonban ő is azon végezelhoz akar jutni, melyhez az alkotmány-vesztés elmélete vezet: Magyarország alkotmányos önállásának és jogainak megtagadásához; s e célját az által véli elérhetőnek, ha tényeket forgat el, a törvényeket kénye szerint magyarázza, az idézett törvények szövegében olvassa a sorok közt, a mi ott nincs, a mi pedig a sorokban van, azt saját elmélete szerint értelmezi; szóval: nem saját nézeteit alkalmazza az adatokhoz, hanem az adatokat idomítja nézeteihez. Ily módon igyekszik a magyar közjogból mindazt, a minek létezését nem szereti, elvitatni s kiforgatni.

Az alkotmány-vesztés elmélete a magyar közjognak múltját érintetlenül hagyja, csak a jelent támadja meg, hogy a jövőnek tabula rasát csináljon. L. úr a múltat is meg akarja semmisíteni, hogy ez által jog-alapot készítsen azoknak, kik a jövőt saját elméletek szerint akarják így is alakítani. Egyik szemközt állva nyíltan, a másik oldalt kerülve támad: de ezéluk ugyanaz.” (Adalék a magyar közjoghoz. Pest, 1865. 170—171. l.) Egyébként a régebbi irodalom ezt a kérdést helyesen tisztázta: „Ezekben az években a jog elméletén kívül egy másik irányzat is került felszínre, ti. az, mely a Magyarország és Ausztria közti reáluniót történelmi alapon a magyar közjogból akarta bebizonyítani. Erre volt célozva Lustkandl Wenzel terjedelmes műve.” (*Ferenecy Zoltán: Báró Eötvös József. Bpest. 1903. 237. l.*)

⁴³ Halász Imre: Egy letűnt nemzedék. Bpest. 1911. 109. l.

Ha a kiegyezkedési periódust bevezető politikai fordulat mindenekelőtt Bécsben következett is be, kétségtelen, hogy a magyar birtokos osztály kompromisszumos hajlandóságai a 60-as évek derekán erősebbek voltak, mint korábban. Ez összefügg helyzetének azon változásaival, melyek a Schmerling-éra alatt következtek be.

A 60-as évek elejének gazdasági és gazdaságpolitikai folyamatai a Habsburg-Monarchiában azzal a veszéllyel fenyegették a magyar középbirtokos-ságot, hogy azt mint osztályt felszámolják. A schmerlingi államhatalom gazdaságpolitikája és általános irányzata ugyanis az osztrák nagyburzsoázia és az egész birodalom nagybirtokos arisztokráciája érdekeit tartotta szem előtt, s nem volt tekintettel a magyar középbirtokososztályra, mi több, kifejezetten gyengítésére törekedett. Ennek az osztálynak most legalapvetőbb sürgető létérdekévé vált, hogy az államhatalmat Magyarország területén kézbe vegye, vagy legalábbis olyan befolyást tudjon reá gyakorolni, hogy érdekeit az képviselje. Ehhez nem kellett függetlenség, ehhez elegendő volt a bécsi centralisztikus állam dualisztikus átszervezése. Dualista átalakulás esetén ennek az osztálynak elég ereje van — még a Lajtán túliakkal és a magyar nagybirtokkal messzemenő kompromisszum esetén is — arra, hogy a magyarországi államhatalomban érvényesítse befolyását osztályának megmentésére, hogy az állam általános irányát és gazdaságpolitikáját ilyen értelemben alakítsa.

Mindezeket túl itt volt a nemzetiségi kérdés újabb alakulása a 60-as évek elején, ami a középbirtokos osztály helyzetének is egészen más színezetet adott. A Habsburgok 50-es évekbeli abszolutizmusáról írja Marx: „Összállamú reakciójuk Magyarországon még inkább megmentőik, a szlávok, mint legyőzötteik, a magyarok ellen irányult.”⁴⁴ Mivel az 50-es évek abszolutizmusa mind a magyarokat, mind a magyarországi nemzetiségeket sújtotta, a közös ellenséggel szemben közeledtek egymáshoz. Ez az abszolutizmus tehát nem veszélyeztette a magyar hegemoniát a nemzetiségekkel szemben. De az 1861-es rendszer más fordulatot adott ennek a problémának. Most a bécsi kormányzat komolyan készült arra, hogy a februári alkotmányt elutasító magyar és a magyar többségű erdélyi országgyűléssel szemben a magyarországi nemzetiségekre támaszkodva törje meg az ellenállást. Ezt a politikát a Schmerling-kormány Erdélyben sikerre is juttatta. Míg az 50-es években a magyar liberálisoknak nem kellett attól tartaniok, hogy a Béccsel szembeni passzív ellenállás a magyarországi nemzetiségek malmára hajtja a vizet, most annál inkább. A magyar hegemonia fenntartása pedig mind a magyar nagybirtokos arisztokrácia, mind a liberális középbirtokos osztály politikájának alappozitívuma volt. Így az 50-es évek abszolutizmusával szemben lehetett passzív ellenállást képezni, de a schmerlingi gazdaságpolitikával és nemzetiségi politikával tartósan aligha. Ez a politika viszonylag rövid idő alatt felmorzsolhatta a középbirtokos osztályt, és a politikai szintért az összességükben többségben levő nemzetiségeknek juttathatta.

Tegyük mindehhez hozzá a külpolitikai szituáció olyan változását, már a 60-as évek első felében, mely semmi reménnyel nem kecsegtetett Magyarország szempontjából előnyös fordulattal. Így most már nagyjából képet alkotunk ezen osztály helyzetének lényeges új vonásairól a 60-as évek első felében.

⁴⁴ Marx—Engels Művei. 7. köt. Bpest. 1962. 532. l.

A liberálisok táborában a májusi program megjelenésével megkezdődik a kiegyezkedés konkrét módjának, a deáki téziseknek nyilvános fejtegetése.

A húsvéti cikket, illetve a májusi programot néhány uralkodói gesztus követte, jelezve, hogy kedvező fogadtatásra találtak. Április 30-án Ferenc József testőrök és katonák kísérete nélkül megtekintette a pozsonyi lóversenyt.⁵² Ez után adományt juttatott el az Akadémiának,⁵³ majd június 6—9-ig Pestre látogatott, melyre az alkalmat az Országos Gazdasági Egyesület kiállításának megtekintése adta.⁵⁴

Az uralkodó látogatása után végrehajjtják Bécsben a rezsimváltozást. Még az uralkodó Pesten tartózkodásakor visszaállítják a Helytartótanács régi testületi hatáskörét, és a helytartó a Helytartótanács elnökévé válik.⁵⁵ Június végén a kancellári székbe Majláth György gróf került,⁵⁶ majd később július közepén a tárnokmesteri és egyben helytartótanácselnöki posztra Sennyei Pál báró lépett.⁵⁷ Mindkettő az 1863-as Apponyi-féle memorandum társszerzői. Június végén Schmerling lemondott, Rainer szabadságot kért. Mindkét kérelem elfogadást nyert. Július végén bezárták a Reichsratot, és megalakult a Belcredi-kabinet.

Megkezdődött a kiegyezkedés periódusa.

*

A Schmerlinget felváltó Belcredi-kormány a februári alkotmány elfogadását mereven erőszakoló addigi politikát — anélkül, hogy céljait világosan tisztázta volna — a kompromisszumos készség politikájával cserélte fel, és a magyar országgyűlés előkészítésében is más utakra tért. A magyarországi kormányzatot Bécs a Schmerlinggel szembenálló magyar főuraknak adta át, gondosan ügyelve arra, hogy a magas pozíciókba a liberálisokkal kapcsolatban álló konzervatív elemek kerüljenek. Így járt el a kancellár (gróf Majláth György) és a korábbi helytartó funkcióját ellátó tárnokmester (báró Sennyei Pál) kinevezésénél.⁵⁸ A Helytartótanács egyéb tisztségviselőinek megválasztásánál is tekintettel voltak a liberálisokra. Így a korábban liberális színezetű Bartal Györgyöt nevezték ki a Helytartótanács első elnökhelyettesévé. A felsőbb kormányzati körökben túl liberálisnak tartották őt, de Sennyei jótállt érte: „Jelleme biztosít arról, hogy midőn a hivatal elvállalása által a magas kormány irányaihoz csatlakozik e téren szilárdul és híven meg is fog állani.” Az új főispánok kinevezésénél is érvényesültek ezek a szempontok. 1865 augusztus és szeptember hónapjában — tehát a Belcredi-kormány hivatalbalépése után közvetlenül — 24 új főispánt neveztek ki, vagyis a főispáni

⁵² Előkészítését ld. D—185 430/1865.

⁵³ *Könyvi*: i. m. III. köt. 410—411. l.

⁵⁴ Előkészítését ld. D—185 562/1865.

⁵⁵ D—185 618/1865.

⁵⁶ D—185 641/1865.

⁵⁷ D—185 729/1865; 750/1865; 762/1865.

⁵⁸ L. Lorenz a Hantsch prof. által 1962-ben kiadott „Gestalter der Geschichte Österreichs” c. kötetben azonban túl sokat állít, amikor azt mondja, hogy Majláth „Deáknak és elvbarátainak bizalmasa” volt (425. l.). Deák az adott helyzetben a konzervatívok közül valóban őt látta legszívesebben a kancellári székben, amint erről Kemény Zsigmond levele Falk Miksához tudósít (*Falk*: i. m. 72. l.), de bizalmi embere nem volt, mi több, viszonyuk meglehetősen hűvös volt. Kemény Zsigmond ezen leveléből az is kitűnik, hogy megállapodás volt, miszerint „ezen urak a magyar országgyűlés bizonyos stádiumában le fognak mondani. Majd meglátjuk — írta —, teljesítik-e ígérteket.”

kar mintegy felét kicserélték.⁵⁹ Az új főispánok személyének kiválasztásánál érvényesülő szempontokra jól rávilágít Sennyei felterjesztése a Zemplén megyei régi főispán leváltása érdekében és különösen jellemző az új főispán személyére vonatkozó javaslatának indokolása. A régi főispán (Lehoczky László) „hideg s visszatartó modora miatt azon négy éven által, melynek folyama alatt a vármegye élén állott, magának a vármegye közönségének hajlamát s azon bizalmat, mely a jelen átmeneti időszak nehézségeinek megoldását kölcsönös előzékenység útján közvetíthetné, megnyerni képes nem volt”. A javasolt új ember viszont (gróf Sztáray Viktor) „családi összeköttetésénél és egyéni jelleménél fogva Zemplén vármegyében köztisztelőben és kedvességben áll s ennél fogva az ottani hangulatra mérséklő befolyást gyakorolna”.⁶⁰ Hasonlóan megerősítették a városok vezetését: ahol az illetékes főispán nem látszott erre alkalmasnak, más királyi biztosokat neveztek ki a szabad királyi városokhoz.⁶¹ A sajtóra most a korábbiaknál is nagyobb figyelmet fordítottak. A kormány befolyását egyrészt azzal próbálták erősíteni, hogy a kormány-irányú sajtónál személyi változtatásokat készítettek elő: így pl. Kecskeméthy Aurélt akarták a hivatalos Sürögöny szerkesztésével megbízni, mivel — olvashatjuk a helytartóság felterjesztésében — „az országgyűlési választások, s az országgyűlés alatt, különösen a »Sürögöny« vezérletét kitűnőbb journalistikai tehetségre kívánnám bízni”.⁶² A sajtó erősítésének másik módja a nem hivatalos sajtó kormány számára kedvező irányzatainak fokozott szubvencionálása volt. 1865 második felében Török János „Pesti Hírnök”-e mellett jelentős szubvenciót kapott Vas Gereben „Népbarát” c. lapja, valamint a Pap Zsigmond által szerkesztett pesti román lap, a „Concordia”.⁶³

Az új kormányzat, támaszkodva a korábban ellenzéki konzervatívokra, meg akarta szerezni a liberálisok vagy legalábbis egy részük támogatását, s így akarta biztosítani az összeülő országgyűlésen a kormány pozícióját. Az újonnan kinevezett Hont megyei főispán, báró Majthényi László nézete jól tükrözi ezt a politikai koncepciót: „Felfogásom szerint — írta 1865. október 10-én a kancellárnak — a célba vett kibontakozásnak szerencsés siker csak úgy jósolható, ha a volt conservatív párt szabadelvűbb színezetű része és a volt ellenzék mérsékeltebb elemei között fúzió jó létre”.⁶⁴

A kormányzat magyarországi változott módszereire rávilágít az új kancellár főispánokhoz küldött első — augusztus 26-ról keltezett — bizalmas körlevele: „A kormány . . . a törvényes állapotok országgyűlés útjání való-sítását tűzte ki törekvése céljául . . . a megyei kormányzók részéről az ingerlékenyebb kedélyek kíméletes csillapítása, a gyakran kisebbszerű események által is fölizgatható közvélemény megnyugtatása, s egyedül a trón és haza egyesült érdekeinek szentelt kormányirányzat tapintatos ismertetése tekinte-

⁵⁹ A kinevezésekre vonatkozó iratokat lásd O. L. D—185 808/1865; 809/1865; 899/1865; 916/1865; 917/1865; 926/1865; 932/1865; 933/1865; 950/1865; 951/1865; 972/1865; 981/1865; 1007/1865; 1037/1865; 1051/1865; 1080/1865; 1100/1865; 1105/1865; 1111/1865; 1176/1865; 1177/1865; 1183/1865; 1184/1865. Októberben még további két új főispánt neveztek ki: 1331/1865; 1360/1865.

⁶⁰ D—185 1135/1865.

⁶¹ D—185 1018/1865; 1046/1865; 1152/1865. stb.

⁶² D—185 604/1865.

⁶³ D—185 78/1866.

⁶⁴ D—185 1300/1865.

hetetlen volt felmérni ennek konkrét tartalmát. A vezető magyar politikusok országgyűlés összeülése előtti óvatos tartózkodásának tehát az a legfőbb oka, hogy mivel a kiegyezkedés módjáról nem folyt még politikai vita a politizáló magyar rétegekben — hiszen az abszolutizmus és a centralizmus ellen folyt a harc, s ennek jelszava a jogfolytonosság volt —, most nem tudhatták előre az új frontok alakulását.

A Deák, Andrássy, Eötvös, Lónyai stb. nevével jelzett mérsékeltliberális tábor, melynek többsége az országgyűlésen 1861-ben igen-igen labilis volt, most került az „eszmék tisztázását”. Ebben nagy szerepet játszott a félelem attól, hogy a közöttük levő taktikai és a kiegyezkedés konkrét kérdéseire vonatkozó ellentétek kieleződhetnek, ami felbonthatja egységüket, és így többségüket az országgyűlésen eleve lehetetlenné teszi. Eötvös és Deák közt most is fennállott a korábbi ellentét. Eötvös tevékeny akciót sürgetett, Deák viszont tartózkodóan óvatos volt. „Az emberek — írta Eötvös Andrásynak július 18-án Deákról — főképp miután nyilatkozataival fellépett, mostani tétlenségét rosszul kezdik venni.”⁷⁴ Augusztus 1-i levelében arról ír, hogy „Mailáth és az ó-conservatívok naponkint több terrénomot nyernek”, s ugyanakkor az ő irányuk „mindig több tért és hívóket vesz és utoljára tekintélyes minoritásba marad és mint oppositio léphet föl.”⁷⁵ „Teljes meggyőződés — írja augusztus 10-én —, hogy Deáknak jószándékú manőverjei, melyeket Kemény nagyon is buzgón támogat, pártunk desorganisatióját vonják maguk után. Már most is teljes dissolutióban vagyunk.”⁷⁶ Eötvös azt akarja, hogy határozott akcióval különüljenek el mind a konzervatívoktól, mind a határozatiaktól. S éppen ez az, amit az óvatos Deák egyelőre nem akart. Eötvös Andrásyt is hiába biztatta állandóan, hogy a passzív Deák helyett cselekedjék. Lónyai ugyanakkor éppen ellenkezőleg a konzervatívok és felirati liberálisok tartós összeolvadásán munkálkodott. A delegációk kérdésében az Andrássy és Deák közti májusi súrlódások sem simultak el.

A liberálisok mérsékelt szárnyának vezérei az eszmék nyílt vitáját nemcsak belső ellentéteik miatt kerültk, hanem azért is, mert nem tudhatták előre sem a konzervatívok, sem a „határozati” liberálisok felé az országgyűlési erőviszonyok alakulását, de legfőképpen azt nem, hogy milyen lesz a bécsi politika iránya, s azzal szemben avagy amellelt, és milyen oldalú szövetkezésel kell politikai vezető szerepüket a kiegyezkedésben az országgyűlésen biztosítani. A konzervatívoktól és a határozatiaktól való együttes elhatárolódás kisebbségbe hozhatja őket, ha viszont elhatárolódnak a konzervatívoktól és összefognak a határozatiakkal, akkor nemcsak kormányképességüket veszélyeztethetik, de még az országgyűlés összehívását is késleltethetik, ha pedig a határozatiaktól határolják el magukat, és a konzervatívokkal fognak össze, akkor lehetőségük a bársonyszékek iránt fokozódhat, de összefogásukban a vezető szerep minden bizonnyal átcsúsznék a konzervatívok kezébe, s amellelt az országgyűlési többség is kérdéses vagy labilis lenne. A politikai rezon tehát az eszmék tisztázatlanságát előnyösebbnek ítélte ekkor táborukban.

A konzervatívok tartózkodása főleg arra vezethető vissza, hogy a mérsékelt liberálisokkal összeolvadó álláspont igen előnyös volt számukra, hisz országgyűlési többséget politikájuknak csak így nyerhettek, s ez nagyban

⁷⁴ O. L. Andrássy-család, I. cs. 6. sz.; lásd még *Könyi*: i. m. 438—439. l.

⁷⁵ *Könyi*: i. m. 440—443. l.

⁷⁶ Uo. 444—447. l.

emelhette politikai fontosságukat Bécs szemében. A mérsékelt liberálisok egyes vezérei, különösen Eötvös és Trefort, nem alaptalanul aggódtak amiatt, hogy a konzervatívok húznak majd hasznot a felemás helyzetből, mások — így pl. a Deákhhoz legközelebb álló Kemény Zsigmond — remélték, hogy a konzervatívok önként átadják majd nekik adott pillanatban a vezető szerepet.⁷⁷

Az 1861-es határozatiak vezéreinek tartózkodása ezen csoport politikai funkciójából szervesen következett. Ők nem akarták akadályozni a kiegyezést, 1861-ben maguk is elősegítették a felirat győzelmét, mert saját győzelmük azonnal elvágta volna a további tárgyalások lehetőségét. Még kevésbé akarták megakadályozni az egyezkedést 1865-ben, amikor erre a kilátás reálisabbá vált, de ők ugyanakkor ezen egyezkedés bírálóivá kívántak válni a lojális ellenzék szerepében.⁷⁸ Lojalitásukat a kompromisszum iránt egyébként még Pálffy helytartó is nyugtázta 1865. július 5-i jelentésében, melyben Jókai lapjáról a „Hon”-ról a következőket írta: „... ezen lap a sajtó szabadabb mozgása óta is mérsékelt irányt látszik követni, és az annyira óhajtott békés kiegyenlítés művét eddigelé kellő higgadtságot tanúsított cikke által komolyan előmozdítani törekszik”.⁷⁹ Lojális magatartásukra utal az is, hogy Ghyczy, aki Deák májusi programjával, azt túl messzemenőnek tartva, elégedetlen volt, októberben egységre jutott vele. Ghyczy a Deákkal folytatott beszélgetéseiről beszámolt Tisza Kálmánnak: „én amikor szűkmarkú akartam és véltem lenni, magányos okoskodásaimban mégis sokban tovább mentem, mint ő menni akar”.⁸⁰ 1865 őszen a határozatiak vezérei maguk sem tudták, hogy táboruk mekkora és milyen konkrét állásponttal tudják politikai funkciójukat betölteni, hogy milyen programmal tudják a kiegyezést elősegíteni, de úgy, hogy ugyanakkor annak bírálóivá is váljanak.

Ezek a körülmények magyarázzák, hogy a magyar sajtó valamennyi irányzatában kerültek az élesebb vitát, és Deák májusi programját általában inkább csak árnyalatnyi eltérésekkel méltatják és fejtegetik. Szász Károly jegyzi fel az országgyűlés megnyitása előtti és a megnyitást közvetlen követő hetekről: „Most az egész ország s minden képviselő (programozó képviselő-jelölt még imént) Deák nézetei s politikája hívének vallja magát . . . Láttunk embereket, jobbról és balról, kik még csak az alig múltban is Deák ellen küzdöttek, most egyszerre nagy neve tekintélye alá bűni.” Az országgyűlés megnyitását közvetlen megelőző napokról írja: „Pártok vannak e perczen is — bár kissé most visszavonulva, s mintegy lesben.”⁸¹ Az egy esztendővel későbbi, a kiegyezkedés módja körüli éles és szenvedélyes vitákhoz hasonlónak ekkor nyoma sincs. A kormánnyal, illetve helyi exponenseivel szemben is általában

⁷⁷ Lásd *Beksics*: i. m. 288. l.

⁷⁸ A határozati párt, illetve az abból kinövő balközép taktikáját — ami ezen irányzat egész politikai helyzet-rendszeréből következett — jól jellemzi Gratz Gusztáv: „A balközép rendszerint megvárta, amíg a Deák-párt a maga álláspontját kinyilvánította, azután egy jól kimért lépéssel — de semmi esetre sem többel, — tovább ment a Deák-pártnál, ami olyan benyomást keltett, mintha a párt nem annyira a maga programjának megvalósítása érdekében fejtene ki oppozíciót, mint inkább az opponálhatás kedvéért alakítaná ki a maga programját.” (*Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Bpest. 1934. I. köt. 27. l.*)

⁷⁹ D—185 725/1865.

⁸⁰ *Könyvi*: i. m. 465. l.

⁸¹ Egy képviselő naplójegyzetei. Pest. 1866. 3., 6. l. (Szerző megjelölése nélkül jelent meg. A szerző személyiségének azonosítására ld. *Szinnyei*: Magyar írók élete és munkái. 13. köt. 431. l.)

göny"-ben.⁹⁰ A leirat eredetileg szándékolt bizalmas kezelésének oka nyilvánvalóvá válik, abból a körlevélből, melyet a leirat kibocsátása utáni napon a kancellár a főispánokhoz küldött. Ebben először is hangsúlyozza: „Az 1861. évi november 5-én kelt legfelsőbb kézirat folytán feloszlattott megyei és városi bizottmányok visszaállítását legfelsőbb helyen a végből hozám javaslatba, hogy azok az 1848. V. tc. 7.§-ban említett közgyűlések helyettesítésül a választókerületek s központi választói bizottmány alakításával megbizathassanak . . . Az eként visszaállítandó megyei bizottmányok minden politikai vagy közigazgatási vitatkozás föltétlen kirekesztésével csupán és egyedül a közgyűléseknek a fennidézett törvényezikk által korlátolt teendőjére lévén hivatva, a megyei főispánok feladata leend tapintatos óvatossággal eleve is oda működni, hogy a bizottmányok e korlátokon túl ne terjeszkedjenek.”⁹¹ Továbbmenően a kancellár utasítja a főispánokat, hogy előzőleg „a közhangulatot gondosan kelend mérlegelniök”, és ha úgy látják, hogy „a bizottmány összehívása előreláthatólag csak rendzavaró kísérleteket, vagy éppen botrányos jeleneteket eredményezhetne”, akkor ő úgy véli: „inkább lennék hajlandó a választási . . . előkészületek kisebb jelentőségű alakszerűségét áldozatul hozni”. Amennyiben nem látja biztosítottnak a bizottmány szándékolt működését, „ő császári és apostoli királyi Felsége legfelsőbb parancsa folytán ezennel felhatalmazom, hogy . . . a bizottmány összehívása nélkül”, vagy ha az összehívott bizottmány hatáskörét a szándékolt bizottmányt hívja össze, vagy rögtöni feloszlattása” után az 1861. évi választóbizottmányt hívja össze, vagy ha ezzel sem boldogul, ő maga alakítson „bizalmas értékezet útján” újat. Végül ismételtén utasítja a főispánokat, hogy „a kormány irányzatával ellentétes netaláni térfoglalási törekvéseket rendíthetetlen szilárdsággal” gátolják meg.⁹² Ez a kancellári körlevél szigorúan bizalmas természetű volt, de nem maradt titokban. Az Arad megyei főispán azzal akarta a sima lebonyolítást biztosítani, hogy a kormány készségét az erélyes fellépésre az aradi városi bizottság tagjaival közölte, a körlevelet előttük ismertette. Így az megjelent az aradi német újságban, s onnan más lapok is átvették. A kancellár felháborodott leiratot intézett a főispánhoz: „A kormány célzatának ezen időszerűtlen leleplezését annál inkább sajnállanom kell, mert a mondott körirat egyedül a főispánok kellő tájékozásául bocsátatott ki.”⁹³

A balszerencsés indítások után a kormányzat annál nagyobb aktivitással dolgozik azon, hogy a választások folyamát a számára megfelelő szűk mederben csurgassa le. A kancellár szeptember 22-én a tárnokmesternek, illetve a Helytartótanács elnökének küldött leiratában ismételtén hangsúlyozza a visszaállított bizottmányokra nézve, hogy „működési körük a választókerületek s központi választói bizottmányok megalakításán túl nem terjedhet . . . a hatóságokhoz menesztendő intézvényben azon körülményt, miszerint a bizottmányok *egyedül* a választói kerületek, s központi választó bizottmányok alakítása végett lesznek egybehívandók, különösen hangsúlyoztatni méltóztassék”.⁹⁴ A Máramaros megye főispánjának küldött kancellári leiratról ugyanis kiderül, hogy bár a bizottmányok jogot kaptak a választókerületek új beosztására, a kormány nem szándékozott ilyen irányú változá-

⁹⁰ D—185 1146/1865.

⁹¹ D—185 1073/1865.

⁹² Uo.

⁹³ D—185 1193/1865.

⁹⁴ D—185 1097/1865 (a kiemelés az eredetin).

sokat hozatni: „A választókerületeket illetőleg köriratomban azon elv, hogy azoknak 861 évi fölosztása *mindenesetre* változatlanul fenntartassék, kifejezve nincsen ugyan... , ebből azonban még korántsem következik, hogy a 861 évi választókerületeknek multhatatlanul változást kelljen szenvedniök.”⁹⁵

A kancellár legfőbb gondja azonban ezekben a napokban is az „alsóbb” rétegek politikai aktivitásának elhárítása. Szeptember 27-én e tárgyban külön körlevelet intéz mind a főispánokhoz, mind a főpapokhoz. A főispánoknak küldött körlevél hangsúlyozza: „Gondoskodnia kell arról... hogy kivált a befolyásolásnak inkább kitett alsóbb néposztály... a kormány irányzatával ellentétes célokra föl ne használtassék... hogy a választók tömegét képező alsóbb néposztály... önző pártoskodások által ne gátoltassék...” stb.⁹⁶ Hasonló tartalmú a főpapokhoz intézett körlevél is: „A választói jogosultság az alsóbb néposztályra is kiterjedvén, szükségesnek tartom arról idejekorán gondoskodni, hogy e néposztály... kormányellenes... célok elérésére eszközül ne használtassék... E célt pedig akként vélem legbiztosabban elérhetőnek, ha az illető lelkészek, kik lelkipásztori hivatásuknál fogva e néposztállyal közvetlenül érintkeznek, hiveiket a pártoskodás, csábítás s kiesapongások veszélyeire figyelmeztetendik.”⁹⁷ A főpapok készséges intézkedésére példaként idézünk a veszprémi püspök október 4-én kelt körleveléből: „... ha a követválasztások alkalmával lélekvesztő csábításokkal vennének körül, önző célok elérésére eszközül ne szolgáljatok... béke s nyugalomszerető alkalmas férfiak megválasztásához járuljatok... ne hagyjátok magatokat elragadtatni érdekeső pártmozgalmak által, ne adjátok szavazatokat oly férfiak részére, kiknek múltja nem elegendő kezesség arra, hogy a legmagasb trón s a forrón szeretett haza jól felfogott közös érdeke szerint jövőtöket megalapítsák...”⁹⁸

A megyei bizottmányi ülések, bár kisebb-nagyobb zökkenőkkel — mert több helyen tiltakoztak a bizottmányok jogkörének csorbítása ellen —, de a kormány által megkívánt módon október hónap folyamán lezajlottak.⁹⁹ Ezt követte az országgyűlési képviselők november végi és december eleji választása. Bár egyes helyeken éles volt a feliratiak és határozatiak vagy konzervatívok és liberálisok személyi összecsapása, vagy a nemzetiségi ellentétek váltottak ki zajos jeleneteket — a mezőkövesdi, szentgróti, galántai kerület választásán véres verekedésekre is sor került —, mégis a választásokon általában inkább a politikai ellentéteket kiváltó kérdéstől való tartózkodás mutatkozik. Ebben fő szerepet játszott a politikai frontok fentebb tárgyalt tisztázatlansága, továbbá az, hogy mind a konzervatív, mind a liberális irányú magyar urak maguk is félték attól, hogy a kiegyezkedés körüli politikai küzdelmekbe népi rétegek is beavatkoznak. A szigorú ellenőrzés és egyéb politikai megfontolások mellett ez is nem utolsó sorban oka annak, hogy a választási küzdelem mérsékelt és a sajtó hangja visszafogott volt. Ebből a szempontból az is jellemző, hogy a választásokat szinte az utolsó percekben tartották. Az országgyűlés megnyitása december 10-re ki volt tűzve, s a 48-as törvény szerint 4 héttel előbb kell a választásokat megejteni. A választások azonban november közepe után kezdődtek. Az országgyűlésen Deák is csak említést

⁹⁵ D—185 1151/1865.

⁹⁶ D—185 1145/1865.

⁹⁷ D—185 1129/1865.

⁹⁸ D—185 1249/1865.

⁹⁹ Lásd D—185 1250/1865, továbbá a 41. csomó számos iratát.

hatalom legyen a kezében. Ebben a kérdésben, amely több volt formalitásnál, nem is tudtak eleintén dűlőre jutni.”¹⁰⁴

Ily módon az országgyűlés megnyitása után a felelős minisztérium kinevezéséért folyó harc került előtérbe. Ebben a liberális tábor — a 61-es felirati és határozati szárny — egységes volt. Bár a Deák-párti képviselők most lényegesen többen voltak, mint a határozatiak, Bécs felé imponáló túlsúlyt csak az országgyűlés képviselőházának közel teljes egységével érhettek el. A Deák-pártiak és a határozatiak közösen léptek fel a bécsi kormánnyal szemben, a felelős minisztériumért folyó harcban.¹⁰⁵ A frontok alakulására tehát az országgyűlés megnyitása, a trónbeszéd tartalma megadta az irányt. Az országgyűlés elején az egész választófelirati vitában a liberális tábor egységesen lépett fel, és közben élesen elhatárolódott a konzervatívoktól, mert a konzervatív tábor valamennyi irányzatának képviselői most többé-kevésbé nyíltan mint a bécsi kormány támogatói léptek fel azzal, hogy a kiegyezkedési átmeneti időszakban a kormányhatalmat Magyarországon minden okuk megkormány kezében kívánták hagyni. A konzervatívoknak ezt a módját pártolják, volt arra, hogy a kiegyezkedés tető alá hozásának ezt a módját pártolják, melyet a trónbeszéd is körvonalazott. Nem egy képviselőjük elhatárolta magát az októberi diploma és a februári alkotmány lényeges tartalmi elemeitől, de abban, hogy a hatalom egyelőre a központi kormány kezében maradjon, egyetértettek. Az országgyűlés képviselőházában ugyanis a liberális tábornak szinte kizárólagos többsége volt. A parlamentnek felelős kormány alakulása ezért a konzervatív arisztokráciát teljesen elűtheti a magyarországi közvetlen hatalmi funkciótól. Ezzel szemben a bécsi központi kormány magyarországi adminisztrációja túlnyomóan éppen a konzervatívokra támaszkodott, különösképpen Schmerling bukása után. Mi több, az uralkodói trónbeszédben körvonalazott eljárás éppen azt célozta, hogy a birodalmon belül a kiegyezkedéssel nagymértékű önállóságot — bár az ekkori kormányelképzelés szerint nem dualista alapon — elnyerő Magyarországon a hatalom a konzervatív nagybirtokos arisztokrácia kezében legyen kizárólagosan, ill. a liberálisok bevonása csak takarja e tényleges tartalmat. A konzervatív politikusok elgondolása az volt, hogy a nyilvánvalóan hosszúra nyúló kiegyezkedési tárgyalások idején éppen azért, mert a hatalmi pozíciók Magyarországon kezükben vannak, módot fognak találni arra, hogy a liberális tábor jobbszárnyával mindinkább összeolvadva biztosítsák e hatalom számára a parlamenti bázist is.

A képviselőház 1866. január 27-én 30 tagú bizottságot alakított a választófelirati javaslat elkészítésére.¹⁰⁶ E bizottságban — mely január 31. és február 6. között tartott négy ülésén elkészült javaslatával — váltak szét először a konzervatív és liberális irányok, s ugyanakkor alig-alig mutatkozott meg a különbség a liberális táboron belül. A bizottságban a konzervatív Apponyi teljesen elszigetelődött, és erőtlen magyarázkodásokra szorult. Hasonló volt a helyzet a választófelirati javaslat képviselőházi vitájában is, amely február 15-től 23-ig tartott.¹⁰⁷ Ebben a vitában azonban már megmu-

¹⁰⁴ *Friedjung*: i. m. I. köt. 160. l.

¹⁰⁵ „A magyar konzervatívokkal szemben — írja Hegedüs Loránd —, kik az októberi diploma óta nem akarnak távozni kormányhelyeikről, Deák Tisza Kálmán pártját tartja mindvégig alkalmas támadó eszköznek.” (*Hegedüs Loránd: Két Andrássy és két Tisza*. Bpest. 1941. 69. l.)

¹⁰⁶ Képviselőházi Napló. I. köt. 146., 147. l.

¹⁰⁷ Uo. 154—300. l.

tatkoztak a liberális táboron belüli különböző irányzatok, s nemcsak a régi feliratiak és határozatiak vonatkozásában, hanem a Deák-párton belüli különbségek is. A válaszfelirati vitában azonban előtérben állt a valamennyi liberális irányzat által egységesen támogatott követelés: a 48-as törvények nemcsak alaki, hanem tényleges érvényességében való elismerése, vagyis ami a lényeg: dualizmus és a parlamentnek felelős kormány azonnali kinevezése. Bármennyire is előtérbe állították a szónokok ezt a kérdést, amely a bécsi politikával szembeni éles ellentétet emelte ki és ennyiben, de csakis ennyiben hasonlított ez a vita az 1861-es évihez, ugyanakkor alapvetően eltért attól, mert szinte valamennyi, a 48-as törvények tényleges helyreállítását követelő felszólaló ugyanakkor többé-kevésbé részletesen fejtegette konkrét kiegyezkedési elgondolását. Ebben megmutatkozott a magyar politikai közvéleménynek a kiegyezkedés felé forduló általános hangulata, melyre a felszólalók nem alaptalanul gyakran hivatkoztak is.

Figyelemre méltó, hogy a felszólalók a kiegyezkedéssel kapcsolatos fejtegetéseikben az egyezkedés szükségességét túlnyomóan azzal indokolták, hogy az országnak nincs elég ereje arra, hogy jogos igényeinek teljességét kivívja, és ezért kell kompromisszumos megoldást keresnie. Erre a mozzanatra azért kell itt rámutatni, mert a kiegyezés melletti érvelés 1866 második felében — mint látni fogjuk — jellegében megváltozik. A kiegyezkedés ezen indokolása nemcsak a liberális felszólalók fejtegetésére volt jellemző, hanem a bécsi kormány politikáját képviselő személyek is hasonlóan érveltek. Így pl. a Helytartótanács alelnöki posztján álló Bartal az önálló hadsereg kérdésével kapcsolatban mondotta: „Van-e morális erőnk, hogy nemzetünknek e szerintem is jogos követelését közeljövőben, minden rázkódtatás nélkül érvényesítsük?” S felel rá: „Tagadnunk alig lehet, elég erősek nem vagyunk.”¹⁰⁸ A képviselőház zajos ellenkezése közepette jelenti ki a konzervatív Zsedényi Ede, hogy „mi igenis mindnyájan a 48-ki törvények alapján állunk” (a zajongás arra irányult, hogy éppen ő mondja ezt), de „teljes végrehajtása” lehetetlen, mert az „véges erőnk hatáskörén kívül fekszik!”¹⁰⁹

A február 26-án átadott válaszfelirat határozottan követelte a felelős magyar kormány kinevezését, mert „az ország most is folytonosan abszolút kormányzat alatt áll”.¹¹⁰

Amint a kiegyezkedés gyors megvalósítása iránti reményeket Magyarországon a decemberi trónbeszéd hűtötte le, úgy a hasonló reményeket Bécsben a válaszfelirat tartalma. A válaszfelirat átadása után 2 nappal Deák javaslatot terjesztett be egy bizottság választására, melynek feladata a közös viszonyok körének és kezelésük módjának meghatározása, ill. az erre vonatkozó javaslat kidolgozása.¹¹¹ Deák előterjesztését a képviselőház másnap megszavazta. Ily módon az országgyűlés a kiegyezés további előkészítését nem tette függővé a kormányzati hatalom tekintetében fennálló alapvető ellentét megoldásától. A március 3-án felolvasott uralkodói leirat ugyancsak ebbe az irányba terelte az országgyűlés munkáját.¹¹² Az első nagy összecsapás tehát nem vezetett törésre, mint 1861-ben, ami ismét mutatta a kiegyezkedési

¹⁰⁸ Uo. 164. l., febr. 15-i ülés.

¹⁰⁹ Uo. 180. l., febr. 16-i ülés.

¹¹⁰ Képviselőházi Irományok IX. sz.

¹¹¹ Képviselőházi Napló. I. köt. 328. l.

¹¹² Képviselőházi Irományok XVI. sz.

Az országgyűlés 1865 decemberétől 1866 júniusáig terjedő tárgyalási időszakában csak epizódszerűen vetődött fel a magyarországi nemzetiségi kérdés. Ugyanakkor ezek az epizódok is oly sokatmondóak, hogy, különösen egy évszázad távlatából, vagyis a későbbi fejlemények ismeretében, az országgyűlés legfontosabb mozzanatai közé kell azokat sorolni, s egyben a kortárgyaló régebbi munkák egyik legjelentősebb hiányosságának kell tekinteni, hogy ezekre a mozzanatokra többnyire utalás sem történik. A kiegyezkedési időszak központi kérdése ugyanis nemcsak az osztrák—magyar viszony új alapokra helyezése, hanem ugyanolyan központi kérdés az is, hogyan alakul a dualista szerkezetűvé váló birodalom egyik és másik felében az ott élő nemzetek viszonya. Az egész államrendszer perspektívája szempontjából ezek azonos fontosságú kérdések voltak, erre mutatott a megelőző két évtized, de különösen az 1848-as forradalom története.

Az osztrák—magyar kiegyezés dualista alapon alkalmas lehetett arra, hogy a birodalom két legerősebb nemzete között többé-kevésbé tartós egyensúlyt teremtsen. De a két legerősebb nemzet közti reális egyensúly önmagában nem oldhatta meg a nemzeti kérdések egész komplexumát ebben a térségben, s így az egész birodalom szempontjából nem jelenthetett tartósan szilárd alapot. Tartós megoldáshoz csakis az vezethetett, ha a kiegyezkedő nemzetek vezető osztályai saját területükön a többi nemzetekkel a tartós együttélés és a polgári fejlődés igényeinek megfelelő viszonyokat tudnak kialakítani. A kiegyezkedés időszakának tehát nemcsak a kiegyező felek — vagyis a legerősebb nemzetek — közti reális viszony megtalálása volt a feladata, hanem a kiegyezőknél a többi nemzethez való viszonyának megfelelő rendezése. Ezért a kiegyezkedés időszakában ez utóbbi probléma épp oly fontos, mint maga a kiegyezés. Az a körülmény, hogy a bécsi kormány nemcsak a februári alkotmányt szüneteltette, de a tartománygyűléseket is lényegében kikapcsolta a kiegyezkedési tárgyalások idején, azt mutatta, hogy az osztrák-német hegemonia enyhítését vagy az arról való lemondást csak Magyarország irányában tervezik. Belcredi akart támaszkodni a tartománygyűlésekre is, de csak a magyar igények visszaszorítására, s nem az osztrák-német hegemonia Lajtán túli felszámolására.¹²⁴ Az osztrák centralisták pedig épp azért lettek akkor hívei a dualizmusnak — a külpolitikai megfontolásokon túlmenően —, mert ebben látták legalább a Lajtától nyugatra elterülő birodalmi rész osztrák centralizmuson alapuló szerkezetének biztosítékát. Hasonlóan sokatmondóak a nem magyar nemzetek kérdéseivel kapcsolatos epizódok a magyar országgyűlésen. Ezek mutatják, hogy az országgyűlési többséget szilárdan kézben tartó magyar vezető osztályok a kiegyezkedést Ausztriával nem kapcsolták egybe a magyarországi nemzetek viszonyainak kielégítő rendezésével, ellenkezőleg az osztrák—magyar kiegyezésben támaszt kerestek saját nemzeti-ségeik magyar hegemonia elleni törekvéseivel szemben, mint ahogyan lényegében ugyanez jellemezte az osztrák-német vezető osztályok kiegyezkedési politikáját is.

Már a válaszfeliratot elkészítő bizottságban felvetődött a magyarországi nemzetek viszonyának problémája, bár ez ott nem váltott ki vitát. Deák ki-

¹²⁴ „Jedenfalls tat Belkredis Regime auf Grund seiner langen konservativ-bürokratischen Tradition nichts, um die Stellung der Slaven als Gegengewicht gegen die magyarischen und deutschen Forderungen zu stärken.” (Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Graz—Köln. II. köt. 135. 1.)

jelentésével, hogy a horvátok mint politikai „nemzet” állanak a hazában, a más nem magyar ajkúak pedig csak mint a politikai magyar nemzet részét képező „nemzetiségek”, itt egyetértettek.¹²⁵ A válaszfelirati javaslat képviselőházi tárgyalásánál azonban már komolyabb vitára került sor. A felirati javaslatnak azt a kitételét, hogy a magyar korona államegysége, a birodalom másik részével „mint önálló szabad nemzet más önálló szabad nemzettel” kíván érintkezni,¹²⁶ a nemzetiségi képviselők megváltoztatni kívánták oly módon, hogy itt mindkét vonatkozásban többes számot használjanak. Ilyen tartalmi módosítási javaslatokat nyújtottak be még a vita megkezdése előtt.¹²⁷ Majd a vitában Sztratimirovics György szerb képviselő mondotta: itt is, ott is „nem egyetlen egy, hanem több nemzet” létezik. Ekkor Deák, akinek igen nagy tekintélye volt az országgyűlésen, megpróbálta a kialakuló vitát elvágni azzal, hogy a felirat mondanivalója szempontjából teljesen mindegy, hogy egyes vagy többes számot használnak, mert hiszen itt a birodalom két felének viszonyáról van szó, függetlenül attól, hogy a két résznek önmagában milyen a tagolódása, s ez utóbbi kérdés majd a nemzetiségi ügyek tárgyalásakor kerül napirendre. De Deák közben kijelentette: „Azt tartom, hogy Magyarországon politikai nemzetiség csak egy van.”¹²⁸ A nemzetiségi képviselők természetesen ezzel nem elégedtek meg, és több felszólaló, elsősorban szerb és román nemzetiségiek, támogatták a módosítási javaslatot. Papp Zsigmond román képviselő eközben így felelt Deáknak: „Midőn ezen kényes tárgytól . . . függ a honnak nagyszerű ereje és jövője boldogsága, azt ne vegyük oly könnyen, mintha ignorálni lehetne, hogy a magyar nemzetiségen kívül e hazában más nemzetiségek is léteznek. Ezt el kell ismernünk és ez által minden további félreértések elháríthatnak.”¹²⁹ Mivel a már fentebb említett okokból a nemzetiségi képviselők többségükben nem kívánták a kérdés túlságos feszegetését, a vitaepizódon könnyen túlhaladtak.

Két hónappal később már komolyabb formában és élesebben került a probléma, bár ugyancsak epizódszerűen, vitára. Április 21-én a képviselőház egy javaslatot tárgyalt a megoldásra váró kérdések előkészítése végett kiküldendő bizottságokról. Itt szerepelt a nemzetiségi kérdés tárgyában előterjesztendő törvényjavaslat elkészítésére egy 40 tagú bizottság alakítása.¹³⁰ Szerb nemzetiségi képviselők pótindítványt terjesztettek elő, melyben javasolták, hogy e bizottságba a tagokat az ország nemzetiségeinek kellő figyelembevételével, számuk arányában válasszák meg. E javaslattal szemben elsőnek Deák kért szót és a képviselőház magyar nacionalista beállítottságú többségének nagy helyeslése közepette ismét fejtegette a magyar nacionalizmus alapkategóriáját, azt, hogy Magyarországon csak „egy politikai nemzet” létezik, a magyar. Bizottságok összetételénél — mondotta — már csak azért

¹²⁵ Lásd *Könyvi*: i. m. III. köt. 533. l.

¹²⁶ *Irományok IX. sz.* (I. köt. 24. l.).

¹²⁷ O. L. K—2. (Országgyűlési Levéltár, Képviselőházi elnöki és általános iratok 1865—68/144; 1865—68/184; 1865—68/188.

¹²⁸ Ez a deáki megfogalmazás a horvátokra nem terjedt ki. Ugyanis a korabeli magyar közjogi felfogás szerint „Magyarország” közjogi fogalma nem foglalta magában Horvátországot. Magyarországot Horvátországgal együtt a „Magyar Birodalom” fogalma tartalmazta.

¹²⁹ Képviselőházi Napló I. köt. 266. l. 1866. febr. 21.

¹³⁰ Nemzetiségi képviselők még márciusban írásos indítványt nyújtottak be a nemzetiségi kérdést tárgyaló 30 tagú bizottság kiküldésére (eredetijét lásd O. L. K—2 1865—68/251, továbbá a Képviselőházi Irományok közt: 23. és 24. sz. alatt).

válhat a további küzdelem alapjává, s nem a 48-as, illetve ahhoz igazodó 61-es, immáron alaposan megtépázott platform, melyet ők sem tartottak erre alkalmasnak. Az országgyűlés elnapolása ebben az esetben is előnyösnek tűnt számukra, mert időt nyernek az új helyzetben megvalósítható politika kidolgozására. Vereség esetén számítottak arra, hogy a magyar politikai közvéleményben eltolódás következhet be a 48—49-es nemzeti radikalizmus irányába. Ennek visszatartására alkalmasnak ítélték a 15-ös bizottság platformját, amely szembeállítható a 48-as és 49-es alappal. Az országgyűlés elnapolását ebben az esetben különösen fontosnak tartották, mert megszakítatlan ülésével azzal az eredménnyel járhat, hogy a politikai közvélemény körében végbemenő eltolódás azonnal tükröződik egy új országgyűlési többség alakulásában, és így országgyűlési, ill. képviselőházi többségi határozatban rögzíthető. A bécsi kormány különösen ez utóbbi lehetőség miatt forszírozta a magáról az országgyűlés elnapolását. Június 23-án Deák Lónyait kérte meg, intézze el Majláthtal, hogy az országgyűlést június 30-ig ne napolják el, de a kancellár ilyen hosszú várakozást a hadi események miatt lehetetlennek tart, és legfeljebb június 27-ig ad haladékot.¹³⁸ Ezekben a napokban Deák igen aktív: 24-én levelet ír Andrásynak, a 15-ös bizottság elnökének: „Mi a munkával elkészültünk. Csengery holnap azt leiratja és kedden összehívhatod a tizenötös bizottságot revízió végett . . . s nem kellene szombatig várnunk, hanem már csütörtökön beadhatnánk azt a 67-es bizottságnak.”¹³⁹ Az országgyűlés elnapolása — miután a 15-ös bizottság így elkészített munkáját a 67-es bizottság kinyomtatni rendelte — június 26-án megtörtént.

A háború kitörése felfüggesztette, de nem zavarta meg a kompromisszumos kiegyezkedés folyamatát, legalábbis a magyar politikai életben legbefolyásosabb Deák-párti irányzat szempontjából. De könnyen megzavarhatták azt a néptömegek körében keletkező osztrákellenes mozgalmak. A nép körében a habsburgianus Ausztria iránti gyűlölet igen mély volt, és elevenen élt a szabadságharc leverését követő szörnyűségek emléke. Amellett a néptömegek saját bőrükön érezték a kiszolgáltatott Magyarországgal szembeni 50-es valamint a 60-as évek első felének bécsi politikája és gazdaságpolitikája súlyos következményeit. Így érthető, hogy bár a politikai vezetőréteg kiegyezkedés felé mutató hangulatában nem állott be lényeges változás a háború kitörésével, a kancellár június 28-án valamennyi főispánhoz és polgármesterhez körlevelet intézett, melyben „kettőzött éberségre . . . s netaláni izgatató tüntetések, vagy éppen rosszakaratú merényletek esetén melléktekintetek által nem lanesztható férfias, elszánt cselekvésre” szólította fel őket, valamint arra, hogy „a közélet észlelhető mozzanatait különös figyelemmel kísérik”, s minden „fondorlatot és rendzavarást hivatalos hatalmuk egész súlyával” toroljanak meg.¹⁴⁰ A július 3-i königgrätzi vereség fokozta a néptömegek „nyugtalanosságát”, de a bécsi és a Deák-párti politikusokra a háború kitöréséhez hasonlóan hatott. Mi több, ekkor egy ideig a kompromisszumos kiegyezés azonnali megvalósulása lehetségesnek is látszott. Most ugyanis Bécs számára nemcsak az volt fontos, hogy Magyarország felől ne érje támadás, hanem az is, hogy a magyarok részéről aktív támogatást kapjon a poroszok ellen, akik — a háború

¹³⁸ *Könyvi*: i. m. IV. köt. 2. l.

¹³⁹ O. L. Andrásy-család I. cs. 16. sz.

¹⁴⁰ D—185 755/1866.

továbbfolytatása esetén — észak-magyarországi hadműveletre készültek és arra, hogy felhasználják a porosz szolgálatban álló magyar Klapka-légiót is. Ellensúlyozására magyarországi önkéntes csapat felállítását már előbb elhatározták Bécsben, s az anyagi eszközök összegyűjtését megkezdték.¹⁴¹ Július 7-én pedig az uralkodó kiáltványt adott ki, melyben felszólította Magyarország lakosságát önkéntes katonai jelentkezésre.¹⁴² Kidolgozták egy önkéntes magyar lovascsapat szabályzatát is.¹⁴³ A poroszellenes háború támogatására a magyar politikai közvélemény nagy részében — mindenekelőtt a tehetősebb rétegek viszonylatában — megvolt a hajlam, feltételezve természetesen a nyitott közjogi kérdések kielégítő lezárását. Az „alsóbb” néprétegek körében korántsem volt ilyen lojális a hangulat. Csongrád megye főispánja jelenti július 11-én: „Eddigelő ugyan még csoportosulások s tényleges renitencia nem tapasztaltatott, — szájról szájra keringenek azonban oly nemű fenyegetések, mely szerint mindenre készebbeknek nyilatkoznak, mint gyermekeiket szerintök mézárszékre vitetni engedjék.”¹⁴⁴ Felsőmagyarország királyi biztosa is arról ír jelentésében, hogy ami a népet illeti, „méltán lehetne némely megyében attól is tartani, hogy a kezébe adott fegyvert egész más célokra használnádja fel.”¹⁴⁵ Az „Alföld” c. lap cikkei miatt pedig a sajtórendtartás „teljes szigorával” léptek fel.¹⁴⁶

A königgrätzi vereséget Deák és a hozzá közel állók nem akarták felhasználni arra, hogy a májusi programon — ill. a 15-ös bizottság platformján — túllépjenek és Magyarország Monarchián belüli közjogi elhelyezkedése szempontjából ezekhez képest előnyösebb megoldást keressenek, de e program megvalósításához ragaszkodtak, különösképpen ahhoz, hogy liberális politikusokból álló felelős kormányt azonnal nevezzenek ki. Július 9-én Andrássy Sennyei kérdésére, hogy most mi az ő programja, így felelt: „Programom első pontja, hogy ti csináljatok helyet másoknak, olyanoknak, kik iránt a nemzet bizadalommal van; ott van Deák, ruházzátok reá a felelősséget és a dolog menni fog.”¹⁴⁷ Ezekben a napokban írta Trefort Andrássynak: „A monarchia le van alázva, mint sohasem volt. Én ezt nagy szerencsétlenségnek tartom.” Most van itt fellépésük ideje, melynek célja: „Az ausztriai monarchiát regenerálni, s okos, s alkotmányos alapokra fektetni.”¹⁴⁸ Néhány nappal később azt írja néki: „Ragadd meg a gyeplőt, híj bennünket össze, s pedig mielőbb, s lépünk fel cselekvőleg.”¹⁴⁹

Mivel a bécsi kormánynak ekkor számítania kellett arra, hogy Magyarország ki nem elégítése és a porosz támadás folytatása esetén a nemzeti radikalizmus erősödhetik Magyarországon, s esetleg az „alsóbb” néprétegek körében felkelésre is sor kerülhet, és nemcsak egy ilyen lehetőséggel szemben, hanem a porosz elleni háború aktív támogatására is a Deák, Andrássy, Eötvös stb. által képviselt liberális irányzatban szövetségest remélhetett, most komolyan fontolgatta egy parlamentnek felelős liberális kormány kinevezését,

¹⁴¹ O. L. D—185 735/1866; 744/1866; 756/1866, 770/1866; 781/1866, 816/1866.

¹⁴² O. L. D—185. 796/1866.

¹⁴³ O. L. D—185. 840/1866.

¹⁴⁴ O. L. D—185. 842/1866.

¹⁴⁵ D—185. 929/1866.

¹⁴⁶ D—185. 988/1866.

¹⁴⁷ *Könyvi*: i. m. III. köt. 579. l. 1. kiad.

¹⁴⁸ O. L. Andrássy-család. I es. 18. sz. A levél kelte: júl. 12.

¹⁴⁹ Uo. 18. sz. A levél kelte: júl. 16.

„A Hon esti lapja” engedélyezését is.¹⁶³ A kormány által támogatott lapok mind jelentősebben visszaestek, bár a szubvenció emelkedett.¹⁶⁴ Amellett a kormány által támogatott pesti román lap, a Concordia „kétes magatartást” kezdett mutatni, amiért a szubvenció leállítását latolgatták.¹⁶⁵ A negyedik évnegyed elején — általános időszaki jelenség az akkori sajtókiadásban — valamennyi lap példányszáma csökkent. A Pesti Napló és A Hon is egyaránt 700—700 példánnyal.¹⁶⁶ De ezt a visszaesést az év végére A Hon teljesen kiegyenlíti, míg a Pesti Napló csak 400 emelkedést ér el.¹⁶⁷ A hivatalos Sürgöny, melynek szerkesztését Kecskeméthy Aurél átvette, az átmeneti periódusban most első ízben mutat 1866 végén emelkedést.¹⁶⁸

Az 1866. november 19-én ismét összeülő országgyűlést minden oldalról nagy érdeklődés előzte meg, mert itt lehetett lemérni, milyen mértékű a politikai eltolódás. A klubok alakításakor kiderült, hogy bár a Tigris-szállóban tanyázó balközép javára erősödés ment végbe, az Európa-szállóban székelő Deák-klub szilárd többsége változatlanul megmaradt. A két párt most ellenségesen szembenállva várta az országgyűlés megnyitását. Együttműködésük vége szakadt.

Az elnapolás után ismét munkához látó országgyűléshez intézett királyi leirat lényeges eltérést mutatott az egy évvel korábbival szemben. Míg ott még az októberi diploma és a februári pátens szerepelt a közös ügyek körének és kezelési módjának kiindulásaként, itt a közösi bizottság (15-ös bizottság) munkálata, mint megfelelő kiindulópont nyugtáztatott. A leirat ugyanakkor annyiban azonosságot mutatott az egy évvel megelőzővel, hogy most is a kiegyezkedés kérdéseinek és a 48-as törvények módosításának megoldása után hajlandó csak a felelős minisztérium kinevezésére. Ez azonban itt, miután az országgyűlés 15-ös albizottságának munkálatával szemben Bécs nem jelzett áthághatatlan különbséget, most valóban meglehetősen formális jellegű. Mégis a válaszfelirati vita középpontjába az a kérdés kerül, folytassa-e a közösi bizottság a munkát a felelős kormány kinevezése előtt, vagy sem. A kormány kinevezésének követelésében általános az egység, s a felirati tervezetnek erre vonatkozó részét mindkét liberális irányzat elfogadja. A 13. pontot azonban, amely arra utal, hogy a 67-es bizottság mindenképpen folytatja munkáját, a liberális balszárny ellenezte. Ennek a pontnak a védelme alkalmat adott a Deák-pártiaknak, hogy kiegyezési álláspontjukat indokolják, elsősorban annak fejtegetésével, hogy az *mint szövetség* miért érdekük. Legvilágosabban Horvát Boldizsár szólott, akinek ez a kiállása is hozzájárult ahhoz, hogy tárcát kapott a februárban kinevezett kormányban: „a königrätzi vereség Ausztriát alapjaiban megrendíté, a nélkül azonban, hogy Magyarországnak pozitív előnyt nyújtott volna. A helyzet ránk nézve csak annyiban változott, hogy a veszély azóta nem annyira Ausztria részéről, hanem más oldalról fenyeget bennünket, s hogy az új ellenség ellen épen az lehetne legtermészetesebb szövetségesünk, aki eddig legnagyobb ellenségünk volt... Ausztriát ugyanazon elemek fenyegetvén dissolutióval, melyek Magyar-

¹⁶³ D—185. 1334/1866.

¹⁶⁴ D—185. 74/1867.

¹⁶⁵ D—185. 1315/1866.

¹⁶⁶ D—185. 1227.

¹⁶⁷ D—185. 76/1867.

¹⁶⁸ D—185. 1404/1866; 76/1867.

országot, az érdekközösség a legtermészetesebb szövetség alapját képezné.”¹⁶⁹

Igen jellemző, hogy a válaszfelirati vita legnagyobb vihart kiváltó kérdése most mégsem a két liberális táborát megosztó probléma volt, hanem a nemzetiségi kérdés, amely ismét napirenden kívül „epizódyszerűen” került elő december 15-én, de a válaszfelirati vita legnagyobb vitát kiváltó mozzanata lett. Most, amikor az osztrák és magyar *hegemoniát* rögzítő kiegyezés már küszöbön állott, nem volt indoka annak, hogy a dualizmusban nyilvánvalóan alárendelt helyzetűnek szánt egyéb nemzetiségek vezetői visszafogják hangjukat.

Miletić Szvetozár újvidéki szerb képviselő tiltakozott az ellen, hogy a képviselőház magyar többsége az Ausztriával történő kiegyezést a többi nemzetiséggel való megegyezés *elé* helyezze: „A mi nemzetünk ez ignorálást úgy értelmezi — mondotta —, hogy az országgyűlés azon véleményben van, miszerint könnyen fog velünk elbánni, ha Ausztriával és a koronával kiegyezkedik.” Miletić jól rátapintott a lényegre. Itt — mondotta továbbá — német — magyar szövetkezés alakul ki a szlávok ellen, pedig ha a szlávokkal és románokkal egyenjogúan rendeznék a dolgokat, akkor mind az orosz, mind a német abszolutizmussal szemben erős támaszt nyernének. Különösképpen tiltakozott az ellen, hogy „ez országban a nemzetekre a magyar nemzetiség pecsétje nyomatik”.

Miletić után azonnal Deák kért szót. Ismét hangsúlyozta az egy politikai nemzet nacionalista kategóriáját: „Mi annak: »magyar nemzet« mindig azt az értelmet adtuk, hogy Magyarország politikai nemzetisége egy, mely magában foglal minden más nemzetiséget”, s a nemzetiségek igénye csak e kereten belül vehető figyelembe. Deák a továbbiakban azt bizonygatta, hogy Miletić ellentmondásba keveredik, amikor az alkotmány helyreállítását kívánja — tehát nem ellenzi a dualista kiegyezést —, és ugyanakkor a nemzetiségekkel történő előzetes megegyezést akarja, hiszen — mondotta Deák — a helyreállítandó magyar alkotmány nem ismeri a nemzetiségi föderaliztikus elvet, amelyet Miletić képvisel. Nyilvánvaló, hogy az alkotmányjogban magát el-sáncoló Deák nem volt képes arra, hogy a Magyarország nemzetiségi összetételéből adódó új követelményeket reálisan figyelembe vegye, holott a probléma 1848 óta teljes nagyságában megmutatkozott már. Ez a „rövidlátás” nyilvánvalóan a Deák által képviselt osztályérdekekből fakad, mely érdekeket ez az osztály mint „nemzeti” érdekeket mutatott fel.

Deák felszólalása most nem tudta megakadályozni egy nagy vita kibontakozását. Az ily módon kialakuló vitában számos nemzetiségi képviselő szólalt fel, és az eddigi legnagyobb vita alakult ki a nemzetiségi kérdés körül. Ez is mutatta, hogy a probléma politikai vezetése már kezd kicsúszni a kiegyezkedő magyar liberálisok kezéből. Ez nem csekély hatással volt rájuk a kompromisszumos kiegyezkedés meggyorsítása érdekében.

A kompromisszumos kiegyezkedés megvalósítása, a birodalom belső stabilizálása mind sürgetőbbé vált Bécs számára is, ahol a Mensdorffot felváltó Beust külügyminiszter személyében a kormányban ez dinamikus segítőre is talált. Beust jegyzi meg emlékiratában, hogy amikor belépett a kormányba, a legnagyobb jelentőségű belső kérdésnek tekintette a kiegyezés megvalósítását, melynek „a Monarchia külhatalmi állása szempontjából döntő súlya volt”.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Képviselőházi Napló. III. köt. 15. l., 1866. dec. 1.

¹⁷⁰ Beust: Aus drei Viertel-Jahrhundert. II. köt. Stuttgart. 1887. 68. l.

A tárgyalások folyamán — írja E. Zöllner — „Beust és Andrassy, kik jól megértették egymást, sürgető csoportot képeztek, míg az óvatos Deák és Ferenc József inkább fékezőleg hatottak.”¹⁷¹ Andrassy is megjegyezte később Beust emlékirata megjelenésekor: „A milyen helytelen volt Beust fölfogása a kövendő külügyi politikáról, épp olyan találó és helyes volt ítélete a monarchia belső helyzetéről.”¹⁷² December végén — január elején megtörténtek a megálapodások egyrészt a bécsi kormány, másrészt Andrassy, Lónyai, Eötvös között a 15-ös albizottság munkálatának egyes módosításairól, és a 67-es bizottság 1867. január 28. és február 6. között, ezek figyelembevételével kidolgozta a maga javaslatát. Most már semmi akadály sem volt az országgyűlésnek felelős kormány kinevezésének, ami Belcredi időközben bekövetkezett bukása után¹⁷³ február 17-én meg is történt.¹⁷⁴ Az Andrassy-kormány hivatalbalépésével a kiegyezkedés deáki programjának minden előfeltétele megvalósult.

A képviselőház március 7-i és 8-i ülésén a kiegyezkedés ellenpólusát képező nemzetiségi probléma ismét előkerült. Miletic megint rámutatott arra, hogy az országgyűlés magyar többsége és az ezt képviselő kormány azzal a szándékkal húzza-halasztja a nemzetiségi kérdés napirendre tűzését, hogy „az ügy addig halasztassék, míg a hatalom egészen meg nem szilárdul, s az erőhatalom, s sajtótörvény és a többi a magáét meg nem teszik”.

Ilyen előzmények után került az országgyűlés elé március végén a 67-es bizottság által elkészített közösügyi javaslat. Ennek vitájában határozottan kirajzolódott a kiegyezkedésnek szövetségkötési felfogása, mégpedig oly módon, hogy erre a szövetségre egyrészt a közös külpolitikai veszélyekkel szemben (a nagy expanzív erőt képviselő cári Oroszországgal és a porosz vezetésű Németországgal szemben), másrészt a magyar és az osztrák vezető osztályok hegemoniáját egyaránt fenyegető szláv nemzetiségi törekvésekkel szemben van szükség.

A kiegyezés ilyen felfogását talán a legvilágosabban Szász Károly fejtette ki: „Most éjszakai egy óriás rémként ólálkodik, s talán ha Halicsra sikerül rávetnie medvetalpát, közvetlen kedves szomszédunk leend egyik felől; a másik oldalon egy nagy Németország tömörül szembe ki a düledező Porta a délszláv birodalom fenyegető árnyrajzai emelkednek ki a düledező Porta málló romjainak porfüstjéből: s mi e három egymással ellentétes hatalom közé geographiai helyzetünknel fogva oly formán vagyunk beszorulva, mint a dió a diótörőnek két oldala és srófja közé.”¹⁷⁵ Nyilvánvaló, hogy a felszólaló két, jellegében teljesen különböző dolgot egy kalap alá vett. Az egyik veszély, amellyel szemben a délkelet-európai kisebb népek szövetkezése valóban indokolt, külpolitikai jellegű: az erősebb cári orosz és német terjeszkedés. A másik veszély egészen más jellegű: az osztráknak és magyarnak alárendelt helyzetű nemze-

¹⁷¹ Erich Zöllner: Geschichte Österreichs. München. 1961. 411. l.

¹⁷² Kónyi: i. m. IV. köt. 72. l.

¹⁷³ Belcredi helyét egyelőre Beust foglalta el. Márc. 7-én belépett a kormányba Taaffe gróf, aki júniusban miniszterelnök lett. Beust pedig mint Reichskanzler a külpolitikát irányította.

¹⁷⁴ A kormány tagjai: miniszterelnök és honvédelmi miniszter gróf Andrassy Gyula; vallás- és közoktatásügyi miniszter báró Eötvös József, pénzügyminiszter Lónyai Menyhért; igazságügyi miniszter Horváth Boldizsár; belügyminiszter báró Wenkheim Béla; kereskedelmi Gorove István; közlekedési Mikó Imre; a felség személye körüli miniszter gróf Festetich György. — Egy uralkodói rendelet rögtön rendezte a miniszterek „címet” is: hivataloskodásuk alatt „nagyemlétségű” urak voltak (D—185. 235/1867).

¹⁷⁵ Képviselőházi Napló. IV. köt. 40. l. 1867. márc. 23.

tiségek nemzeti mozgalma az, amit Szász Károly a délszláv veszélyben összefoglalt. Míg az első típusú veszéllyel szembeni szövetkezés történelmileg indokolt volt, a második típusú „veszéllyel” szembeni szövetkezés a hegemoniára igényt tartók kapcsolata. Valamely erősebb szomszédos hatalom szövettségét kellene elnyernie e veszélyekkel szemben Magyarországnak — mondja Szász Károly — akkor is, „ha egyikkel már meg nem volna szövet-magára csatolja fegyverét, pajzsát, mikor a csatába kell indulnia.”¹⁷⁶

Egy másik Deák-párti képviselő ugyanezt a gondolatot fejezi ki: „Ha veszélyes a szövetség Ausztriával Magyarországra nézve, melyik európai állam lenne az, mely Magyarország alkotmányát, különösen pedig nemzetiségét meg tudná védeni?”¹⁷⁷ A kiegyezés egyik bírálójával vitatkozva egy ugyancsak Deák-párti képviselő így érvelt: „Egy süllyedő hajó megmentésére vállalkozunk, azt mondta tegnap tisztelt képviselőtársam. Igenis emelt fővel ismerjük el, hogy mi elég önzők vagyunk a hajó megmentésének munkájában részt venni, mert a munka sikerében saját létezésünk föltételét is látjuk.”¹⁷⁸ Szentkirályi Mór így érvelt: „Ha tehát ezen épületet, melyben mi is egy elkülönített termet foglalunk el, anélkül, hogy önmagunknak kárt ne okozzunk, nem rombolhatjuk le, vagy pedig éppen lerombolni nincs érdekünkben: akkor azt hasznunkra csak úgy fordíthatjuk, ha mi is — mint többi lakosai — tehetségünk szerint tatarozásán és jó karban tartásán iparkodunk: mert különben az épület összerogy, és azokkal együtt minket is megsemmisít.”¹⁷⁹

A kiegyezés szövetségi felfogása — a külhatalmakkal és a nemzetiségekkel szembeni értelemben — tehát dominált a 67-es bizottság javaslatát támogató felszólalók érvelésében. Egyeseknél megjelent az a vágyálom is, hogy a dualista szerkezetű birodalom súlypontjává előbb-utóbb Magyarország válik, s ilymódon a magyar nacionalizmus birodalom-konceptiója még a szent-istváni korona terjedelmén túlmenően is idővel megvalósul. Mint az egyik felszólaló mondotta: elkerülhetetlen, hogy az új alakulás „magvául és nehézkedési pontjául Szent István birodalmát ismerje el”.¹⁸⁰ Egy másik felszólaló szerint pedig „a viszonyok hatalma a birodalom súlypontját szükségkép Magyarországra ruházza”.¹⁸¹

A hosszú vitát, mely a közösügyi javaslat nagy többséggel történő elfogadásával végződött, Deák felszólalása zárja. Miután hosszasan fejtegette a közösügyi munkálat összefüggését a régi magyar alkotmánnyal, és azt bizonygatta, hogy hasonlót bármikor korábban is elfogadtak volna, ha arra lehetőség nyílik, fejtegetését azzal a gondolattal zárta, hogy mindenképpen szövetkezni kell vagy most Ausztriával, vagy később a szomszédos kis népekkel, és ilyen körülmények között az előbbi a legelőnyösebb: „Az állam ereje nem abszolút fogalom. Lajos és Mátyás korában nemcsak azért volt Magyarország nagy és erős, mert fejedelmei bölcsék, népe vitéz volt, hanem azért is, mert akkor Európa legnagyobb országai közé tartozott. Anglia Skóciával nem volt egyesülve; a mostani Franciaország több részre volt szakadva; Németország, Olaszországnak sok ura volt; Oroszország Lengyelországgal sem bírt megkü-

¹⁷⁶ Uo.¹⁷⁷ Uo. 46. l.¹⁷⁸ Uo. 49. l.¹⁷⁹ Uo. 61. l., márc. 26.¹⁸⁰ Uo. 31. l., márc. 21.¹⁸¹ Uo. 36. l., márc. 23.

deni; csak a török erő volt hatalmas és tekintélyes. Most azonban mily nagyok az európai államok dimenziói! A 20 millió népességű Olaszországot értelmes népével, virágzó kereskedelmével, sok jó kikötőjével még nagyhatalomnak sem tekinti a világ! Föl bírna ezek közt állani Magyarország beékelve a hatalmas orosz és német birodalom közé? Ha pedig más népekkel együtt szövetséges államot akarnánk akkor majd alakítani (ui. ha az Ausztriától való elszakadásra törekednénk — G. J.), nem volnának-e közös ügyeink, melyeket azokkal együtt kellene intéznünk? nem kellene-e azokat közösen kezelnünk? és nem volnánk-e kénytelenek a delegációk eszméjével akkor is megbarátkozni? Ismétlem, t. ház! ne taszítsuk el magunktól a békés kiegyenlítés ezen módját! Félek, igen félek, hogy annak félrevetése által jövőre az ország alkotmányos függetlenségét nagyobb veszélynek tennők ki, mint elfogadása által.”¹⁸²

Az osztrák—magyar kiegyezésnek befejező vitája a magyar országgyűlésen a kiegyezkedés leglényegesebb tartalmát tárja fel. Világosan mutatja, hogy a magyar politikai vezetőréteg az osztrák—magyar kiegyezést egyrészt a külpolitikai veszélyek, másrészt a belső nemzetiségi törekvések ellenpólusként fogta fel. 1866 első felében — Königgrätz előtt— ebben a felfogásban még nemcsak a Kárpát-medencében hegemoniát igénylő magyar nacionalizmus tükröződött, hanem a magyarországi nemzetiségekkel gyakran kacérkodó és magyar politikájában akkor még lényegében abszolutisztikus és konzeratív, a magyarok felett hegemoniát igénylő bécsi politikával szembeni védekezés is. Königgrätz után, 1866 végén és 1867 első hónapjaiban azonban a kiegyezés felfogásának alapmotivációjává a szövetségi gondolat vált. Ilyen értelemben is igaza van Beksicsnek, amikor azt írja, hogy a porosz győzelem „fordulópont Ausztriával való kiegyezésünk történetében”.¹⁸³ De a kiegyező magyar urak a szövetkezést Ausztriával nemcsak a külpolitikai veszélyekkel szembeni indokolt védekezés értelmében fogták fel, hanem a Lajtán túli osztrák és Lajtán inneni magyar hegemoniát lazítani akaró nemzetiségi törekvésekkel szembeni értelemben is. Ez utóbbi mozzanat már utal az osztrák—magyar kiegyezés illetve következményei fő negatívumára: csupán a birodalom két legerősebb hegemon nemzetének viszonyát rendezte többé-kevésbé reálisan, ugyanakkor a birodalom többségét alkotó egyéb nemzetek igényeit figyelmen kívül hagyta, nemzeti törekvéseiket visszaszorította. Hangsúlyozni kell, hogy itt mind a Lajtán túli osztrák, mind a Lajtán inneni magyar hegemonia érdekében szövetkeztek, s mindkét fél a szomszédos hegemoniát s annak szilárdságát a saját hegemoniája fontos biztosítékának tekintette. Egyes mai külföldi polgári munkákban ugyanis — valószínűleg nem politikai célzat nélkül — megfélemlenek arról, hogy a kiegyezés két hegemon nemzet hatalmát jelentette, s míg a magyar hegemoniát leplezetlenül kimutatják (s ebben teljesen igazuk van), az osztrák hegemoniát az „übernationalismus” síkjára emelve elleplezik.¹⁸⁴ Pedig a kiegyezés súlyos következményei nemcsak abból fakadtak, hogy ez a szövetkezés a Lajtán inneni magyar hegemoniát megerősítette — amint gyakran írják —, hanem legalább annyira, ha nem még inkább, abból is, hogy a Lajtán túl az osztrák uralmat biztosította, s az

¹⁸² Uo. 117. l., 1867. márc. 28.

¹⁸³ Beksics: i. m. 309. l.

¹⁸⁴ Lásd pl. F. Walter—H. Steinacker: Die Nationalitätenfrage im alten Ungarn und die Südostpolitik Wiens. München. 1959. Különösen a 26—27. oldalon.

osztrák uralkodó osztályok számára még Magyarországgal szemben is — annak jogi értelemben messzemenően azonos statusza ellenére — a hegemonia bizonyos elemeit fenntartotta.

A kiegyezési törvényjavaslat országgyűlési elfogadása után már gyorsan haladtak a dolgok. Június 8-án megtörtént Ferenc József királlyá koronázása, majd a magyar kiegyezési törvény szentesítése. Ausztriában a júniusban megalakult Taaffe-kormány feladata volt az osztrák alkotmánynak a dualizmushoz igazodó módosítása és elfogadtatása a Reichsratban, ami az év végén megtörtént, és gyorsan szentesített. Kialakult az osztrák és a magyar törvényekben rögzítve a Habsburg-monarchia dualista szerkezete.

Й. Галантай:

Австро-венгерские переговоры 1865—1867 гг.

Резюме

История австро-венгерского соглашения в широком смысле включает в себя весь ход буржуазной революции в Средней Европе, особенно революции в монархии Габсбургов, окончившейся компромиссом. Предистория соглашения («Аусгляйх»-а) в более узком, специальном смысле, это и является предметом изучения данной статьи, — это превращение системы Шмерлинга, созданной в Габсбургской Монархии в 1861 г. и означавшей определенный компромисс феодального и буржуазного начал а также централизм, в систему 67 года — представлявшую иной компромисс буржуазного и феодального начал а также дуализм.

Разработкой двух группировок источников статья имеет целью прибавить новые данные к исторической реконструкции окончивающей стадии длинного процесса, приведшего к соглашению, непосредственных его предпосылок. Отечественная и заграничная историография уделяла мало внимания документальным материалам венгерской канцелярии, заседавшей в Вене и сыгравшей важную роль при заключении соглашения. Подобное положение сложилось и с опубликованными документами венгерского парламента 1865—1868 гг., более достигаемыми, но необыкновенно объемистыми.

Более детальное рассмотрение этих источников последнего периода переговоров, непосредственно предшествовавшего соглашению, показывает, что венгерские руководящие круги принимали австро-венгерское соглашение в качестве антипода как против внешнеполитических опасностей, так и внутренних национальных движений. В первой половине 1866 года — до Садовой — в этой позиции отражался не только венгерский национализм, требовавший себе гегемонии в бассейне Карпатских гор, но также оборона против абсолютистической, претендовавшей на гегемонию над венграми и в то время ещё консервативной политики венского двора, часто заигрывающей с национальностями Венгрии. Однако, после Садовой, в конце 1866 и в первых месяцах 1867 гг. основной мотивацией принятия соглашения стала мысль о союзе. Венгерские политические руководящие круги, шедшие на компромисс, смотрели на союз с Австрией не только в смысле мотивированной внешнеполитическими опасностями обороны, но и в смысле обороны против национальных устремлений, угрожавших в Цислейтании австрийскую, а в Транслейтании венгерскую гегемонию. Этот последний мотив уже указывает на главный недостаток австро-венгерского соглашения, т. е. на его последствия — он урегулировал более мене реально лишь взаимоотношение двух наиболее сильных наций империи, в то же время игнорировал претензии остальных наций, составлявших большинство населения империи, как в Транслейтании, так и в Цислейтании, их национальные стремления оттеснили на задний план.

J. Galántai:

Négociations de compromis engagées entre 1865 et 1867

Résumé

L'histoire du compromis austro-hongrois comprend, dans un sens plus large, tout le processus de la révolution d'Europe centrale — en premier lieu celle déroulée dans la monarchie des Habsbourg — révolution qui finissait par déboucher dans le compromis. La protohistoire du compromis — prise au sens plus restreint du mot — et, comme telle, constituant le sujet de la présente étude, n'est autre que l'histoire de la transformation du régime de la Monarchie établi en 1861 par Schmerling marquant une espèce de compromis entre élément bourgeois et élément féodal, en système de 1867 représentant le dualisme, compromis d'autre nature entre bourgeois et féodaux.

C'est en se fondant sur la mise au point de deux groupes de documents que la présente étude se propose de contribuer à la reconstitution de l'histoire de l'étape finale de ce long processus qui aboutit au compromis et à la reconstitution de l'histoire des antécédents directs de ce même compromis. L'historiographie hongroise et celle étrangère n'avaient guère porté de l'attention aux dossiers datant de 1865 et 1867 de la chancellerie hongroise siégeant à Vienne. Il en était de même pour l'ample matériel de sources édité qui concerne les débats ouverts à la diète hongroise de 1865—1868.

Si l'on soumet à une analyse fouillée ces documents qui ont trait à la période de négociations ayant directement précédé le compromis, on se rend compte de ce que la couche dirigeant la politique hongroise envisagea d'une part le compromis austro-hongrois comme un contre-poids des dangers qui surgirent sur le plan de la politique étrangère et d'autre part comme un moyen de défense contre les aspirations des nationalités du pays.

Dans la première moitié de 1866 — période précédant la bataille de Königgrätz — cette conception ne reflétait pas uniquement le nationalisme hongrois se réclamant l'hégémonie dans le bassin des Carpathes, mais recelait aussi l'idée d'une défense contre la politique de Vienne, flirtant souvent avec les nationalités du pays, politique d'aspect absolutiste et conservateur qui visait à s'assurer l'hégémonie sur les Hongrois. Mais à la fin de 1866 et dans les premiers mois de 1867 — période succédant à Königgrätz — le leitmotif de la conception de compromis s'incarna dans l'idée d'alliance. La couche dirigeant la politique hongroise, prête à s'allier à l'Autriche, considéra cette alliance non seulement comme une défense justifiée contre les dangers qui la menaçaient de l'étranger, mais aussi comme le contre-poids des aspirations des nationalités qui s'efforçaient de relâcher l'hégémonie autrichienne transleithane et celle hongroise cisleithane. Ce dernier phénomène ne fit que relever le côté le plus négatif du compromis et de ses conséquences: à savoir que ce régime n'arriva à régler d'une manière plus ou moins réaliste que les rapports des deux nations détenant l'hégémonie au sein de l'Empire; quant aux autres nations trans- et cisleithanes, constituant la majorité de la population de l'Empire, il continua de réprimer leurs aspirations nationales.

